

Női szerepek, női terhek a vészkorszakban ^[1]

„Szürke arcomon a pír / Szemem szürke könnyet sír.”

„Tegnap is megszegyénítettek, még most is vér szökik az arcomba, ha rá gondolok. A villamoson egy nő átadta a helyét nekem, két nő megszólalt: nézd, milyen fontos, hogy a zsidó leüljön. Azt kérdezem, nem látja-e, hogy fállapotos vagyok, azt feleli: na és, de zsidó! Vártam, hogy valaki szólni fog mellettem, de még az a nő is, aki átadta a helyét, elfordította a fejét. Rémes volt. Alig vártam, hogy lenn legyek a villamosról.”

Bevezetés

A holokauszt női (gender) szempontú vizsgálata nem új keletű, mind a nemzetközi, mind a magyar kutatások hozzájárultak a vészkorszak női „megelérének” és a női történetek speciális aspektusainak feltárásához. Kézenfekvőnek mutatkozik az események kronologikus sorrendjét követve feltérképezni a nők helyzetét az üldöztetés egyes stációiban, a gettósítástól a deportálásig. Jelen tanulmány - a Holokauszt Emlékközpont gyűjteményében fellelhető - forrásanyagához azonban jobban illeszkedik egyfajta tematikus nézőpont. E szerkezeti megközelítés remélhetőleg ugyancsak lehetővé teszi a téma sokoldalú bemutatását, illetve a - mindeddig túlnyomórészt publikálatlan - múzeumi emlékek feldolgozásával hozzájárul a személyes történetek tárházának gyarapításához. Ennek érdekében több dokumentumból, fotóból és hosszabb visszaemlékezés-részletekből álló válogatást állítottunk össze.

Fontos hangsúlyozni, hogy a náci ideológia szemszögéből egyetlen zsidónak - legyen az nő, férfi, idős vagy gyermek - sem volt helye és létjogosultsága a Német Birodalomban, valamint a befolyása alá került területeken élni. *Dalia Ofer* és *Lenore Weitzman* történész-szociológus szerzőpáros témában megjelent kiadványukban azt írják, hogy a nők holokauszt alatti tapasztalatai ugyan nem voltak teljesen különbözőek, mégis valótlan és félrevezető lenne azt kijelenteni, hogy a férfiak benyomásaival azonosak lettek volna. Számos olyan eset hozható példaként, amikor az egyéni megpróbáltatások másként érintették a két nemet. Az értelmezéshez meg kell kísérelnünk ezen, nőknél és férfiaknál egyedinek mondható jelenségek számbavételét és összevetését.

Ofer és Weitzman a nemi különbségeknek négy forrását határozták meg. Az első a háború előtti szerepeket foglalja magában. E szerint a 20. század első felében a zsidó nők és férfiak Nyugat- és Kelet-Európában is nemileg meghatározott világban éltek, amely különböző ismeretek, képességek elsajátítását alapozta meg és tette lehetővé számukra. Mindebből kiindulva kellett a náci támadással szembenéznük. A második pontot az előzetes reakciók jelentik. Mivelhogy a legtöbb zsidó azt hitte, a náci különbözőképpen fogják bánni a nőkkel és a férfiakkal, és azt is feltételezték, hogy csak a férfiak vannak igazán veszélyben, ezért nemileg meghatározott stratégiákat alakítottak ki a védelemre és a családtagok mentésére szőtt rejtőzködési és menekülési tervekhez. A harmadik forrás a német hatóságok által tanúsított magatartásban és bánásmódban gyökeredzik. Annak ellenére, hogy a teljes zsidóság elpusztítását tervezték, különösen a háború első éveiben a hitleri Harmadik Birodalomban kiadott rendelkezések és munkakövetelmények eltérő kényszereket és kötelezettségeket írtak elő férfiak és nők számára. Végül a nemi különbségek negyedik eredője az üldözötték reakciója. A két csoport, amint megpróbált szembenézni sorsával és megindította a küzdelmet a túlélésért, az üldözöttek egyes megnyilvánulásaira gender-specifikusan reagált.

A náci ideológiában a zsidó nők származásuk mellett a szexuális alsóbbrendűség jegyében hatványozottan veszélyeztetetté és duplán célpontra váltak. Ezen kívül olyan potenciális személyeknek számítottak, akik az elpusztítani kívánt közösség számát zsidó gyermekek világra hozásával gyarapították, ezáltal az állapotos zsidó nők nemcsak az egyik legvédtelenebb, hanem e speciális motivációból táplálkozó támadásnak is kitétt embercsoportot alkottak.

A női szenvedéstörténetek egyedi jegyei - terhesség, kényszervetetés, sterilizáció, elmaradó menstruáció, szülés a táborban - olyan élmények, melyek hozzáadódottak a mindenki által átélt borzalmakhoz. „A nők abban a pokolban, amelybe kerültek, hamar megszűntek »nőnek« lenni - és a túlélők egy része hátralevő életében sem tudta már visszaállítani a pozitív viszonyt a »benne lévő nővel« .”

A női tapasztalat mélyebb és összetettebb értelmezését teszi lehetővé, ha a túlélők és az áldozatok szenvedéstörténetét beágyazzuk családtagjaikhoz, nőtársaikhoz, önmagukhoz, saját nőiségükhöz, környezetükhöz való viszonyulásuk rendszerébe. Magyarországon az a speciális helyzet állt fenn, hogy 1944 tavasza előtt ugyan nem kényszerítették gettóba, és az 1941-es Kamenyec Podolszkij-ba történő deportálást nem számítva, nem zsúfolták vagonokba a családokat, mégis - 1941-től már kifejezetten zsidóellenes céllal - a honvédség irányítása alatt működő kisegítő munkaszolgálat megteremtésével a zsidó lányok és asszonyok sok esetben már az 1940-es évek elején is rákényszerültek a férfiak, a családfenntartó szerepkör betöltésére. Míg a férfiak a munkaszolgálatos táborokban jellemző módon nem kerültek azonos századba rokonaikkal, addig az idős szülők és a gyerekek a fiatal lányokra, és erős anyákra maradtak. A családok elesettebb, illetve kiszolgáltatottabb tagjairól a nőknek kellett gondoskodniuk. A gettósítás, deportálás idején a férfiak javának nem kellett végignéznie az elzárt városrészekbe, csillagos házakba, gyűjtőtáborokba, vagonokba tuskolt családtagjainak szenvedését. Helyette az állandó bizonytalansággal, a szárnyra kapott, egymásnak ellentmondó rémhírekkel kellett megküzdeniük. Az eseményekre a postafordultával visszaküldött, kézbesítetlen levelezőlapjaikból következtethettek, információt pedig annyit szerezhetek róluk, amennyit a feketelevelekben az otthoniak megírtak, és amennyit a közelben lakó ismerősök, barátok nyújtottak.

A hamis papírokkal való bujkálást gyakran lelkiismereti okok akadályozták. A nők - még ha segítő kezét is nyújtottak számukra - nem akarták relatív biztonságban tudni magukat úgy, hogy szeretteikről ezt nem mondhatták el. Teljes családok menekítése nehezen és csak kivételesen szerencsés esetben volt megoldható. Vidéken az események gyors leforgása miatt nem volt idő mérlegelni, hezitálni. A fővárosban azonban az 1944. március végétől egymást követő rendeletek megjelenése, az augusztusi enyhülés utáni, Horthy-féle proklamáció és a gyors nyilas hatalomátvétel mind-mind egy újabb állomását, és sokszor fordulatát hozta el a családi asztalok feletti tanakodásoknak, töprengésnek. Ezek pedig - a tanúságtételeket olvasva úgy tűnik -, az esetek javában a „minden körülmények között együtt maradni” céltan összegződtek és kristályosodtak ki.

A kisgyermekes anyák a bújtatás szempontjából halmozottan hátrányos helyzetben voltak, egyrészt a segítőnek - ha akadt ilyen -, két személy elhelyezéséről, ellátásáról kellett gondoskodnia. Másrészt nem egy visszaemlékező számol be arról, hogy még ha sikerült is valahol meghúzniuk magukat, onnan hamar elküldték őket, mert a folytonos gyereksírás növelte a rizikó sok jó szándékú ember bátorságát kioltotta, illetve adott esetben a kért anyagi ellentételezést is lenullázta.

A női- és férfi sorsok kettéválása a táborokban vált teljessé. A nemek szerint elkülönített és szögesdróttal elzárt barakkok felállítása általános volt, bár nem kizárólagos. A mai Ausztria területén lévő, ún. *Familienslagerek*ben a családok - férfiak és nők, szülők és gyerekek - kivételes módon együtt maradhattak. Körülményeik eltérő mértékben, de minden bizonnyal jobbak lehettek, mint a lengyelországi, majd németországi táborokba került sorstársaiké, ami a túlélés esélyét is megnövelte. Emellett még az is megese, hogy a munkafelügyelő parancsnok jóindulatának köszönhetően cenzúrázott leveleket válthattak az otthoniakkal.

Nők és tárgyi környezet viszonya

Az örökös csomagolás terhe

A nők tárgyi környezetükhöz való viszonyában az 1940-es évek radikális változást hoztak. Bizonyos cikkek elveszítették korábbi valóság vagy vélt jelentőségüket, míg mások az alapjaiban átalakult körülmények között felértékelődtek. A fontossági sorrend a veszteségek és szerzemények tekintetében is módosult.

A nőknek mindenképp el kellett sajátítaniuk a csomagolás apró praktikáit és trükkjeit. Ezt sűrűn gyakorolhattak a bevonuló férfiaknak összeállított, illetve - a személyes kívánságokon túl a mennyiségi korlátozás által is megszabott - postai küldemények feladásakor. A levélváltások elmaradhatatlan részét képezte egy-egy csomag sorsának nyomon követése az igényelt élelmiszer, ruhanemű, kisebb használati tárgyak listájának összeállításától, a csomagolás mikéntjére való

kitételeken - például a tiltott áru elrejtésén - át a szerencsés megérkezésig és elfogyasztásig, illetve használatba vételig. A válaszban a muszosok rendre beszámoltak arról, mit kaptak, tételesen felsorolva a csomag tartalmát, majd a feleségek, édesanyák ügyességét méltató, dicsérő szavak következtek. Olykor némi kritika is vegyült a köszönetnyilvánításba, ez a romlandó élelmiszerekkel, bizonyos cikkek aránytalan felhalmozódásával, vagy éppen lekváros üvegek kiömlött tartalmával állt összefüggésben.

Az alábbi lapot a munkaszolgálatos *Csillag Tibor* ugyan fivérének címezte, de hasonló feladatokkal kellett a nőknek is megbirkózniuk, másrészt a levelezésből többi darabjából kiderül, hogy Imrét is szorgos női kezek segítették a csomagolásban:

„Drága Imrém,

Ma írtam két lapot. Élelmiszert a látogatásra hozni nem szabad. De talán, ha a látogató magának hoz ennivalót, ezt nem fogják elkobozni. Különösen fontos, hogy édességet és vitamint vihessék magammal, azon kívül sok cigarettát. Hozz tehát ügyesen csomagolva cca. 1000 cigarettát valami fadobozban [...] Összegezve a korábban közölteket, alumíniumdoboz, oldal-tarisnya, 1 kg cukorka csomagolva, és nem egy zacskóban, hanem többben, vitaminpótló, 1 pár finom vastag zokni, vatta, bőrszír, rövidnadrág, nyári ing stb., amit írtam, és amit gondolsz még [...] Vigyázz, mert ha átkutatnak, akkor minden élelmiszert elkoboznak. Biztosabb, ha kevesebbet, de tömörebbet hozol. Nagyon szigorúan veszik az élelmiszercsomag becsempészését. Egy jobb pénzzacskó is kellene, kellene venni egy nagyon rendeset. Remélem, mindenre kiterjedt a figyelmem és minden közlésem eljutott Hozzád ."

Az ország háborúba lépését követően a harctér és a hátsóország között a posta akadozott, és a századok mozgása is bizonytalanra tette a csomagok érkezését. A honvédeket is érintő problémákon túl a muszosokra szigorúbb rendszabályok vonatkoztak , továbbá a kézbesítést a kegyetlenkedő parancsnokok és keretlegények is megakadályozhatták. A szórakozó honvédek kedvelt hobbijai közé tartozott a küldemények megdézsmálása, a levelek szeméttbe dobása és mindezt szívesen tetézték az üres csomagolópapír szétoztásával .

Mikor fogyott a készlet, akkor a nők sorra járták a rokonokat, ismerősöket. Főleg a szegényebb családoknál okozott problémát, ha egyszerre két-három férfit kellett a bevonuláshoz felszerelni. A csomagok sikeres megérkezése nagyon fontos volt, hiszen az elakadt élelmet, pokrócot, bakancsot pótolni komoly nehézségekbe ütközött. A feleségek és édesanyák leleményessége sokszor megtalálta a kiskapukat, kijátszotta a tilalmakat.

A nők 1944 tavaszától vidéken a gettósítás, deportálás, nyártól Budapesten a csillagos házba költözés, majd ősztől a pesti vagy nemzetközi gettóba hurcolkodás, illetve az őszi menetek megindulása kapcsán immáron nemcsak a katonakorú férfiaknak, hanem saját és többi családtagjaik számára is csomagolhattak. Megindult a fejtörés: mit célszerű vinni, mit muszáj itthon hagyni, mit kellene a szomszédokra bízni? Az értékek elrejtésével párhuzamosan valóságos ajándékozási hullám indult be, melynek használatvezetői a keresztény rokonok, barátok, ismerősök lettek. A gyakorlati lebonyolítás során a női fejekből egészen meglepő szempontok is kipattantak: *„Dr. Stark Lacihoz adtam minden fehérneműdet, mert a monogram, L. S. egyezett az övével ."* A beregszászi gettósítás előtti csomagolás részleteinek bemutatása jól érzékelteti a helyzet nehézségét:

„Egy egész hétig csomagoltunk. Bőröndökben, táskákban, zsákokban. Nagy hátizsákot varrtam. Mindegyikünknek egyet. Úgy igyekeztünk csomagolni, hogy mindenkinek külön legyenek a dolgai. Sok-sok mindent csomagoltunk. Naponta szedtem ki egy álló hétig, átnéztem és újra csomagoltam. Még ezt nem tettem be a bőröndbe, azt a zsákba pakolom, ezt mindenképp magammal akarom vinni. Mikor idegesen elhatároztam, hogy nem nézem át a már fixre becsomagolt dolgokat, mert fáradt voltam, letört, ideges, újra átnéztem a fiókokat, szekrényeket és nem tudtam lemondani a még ott hagyott dolgokról, mert erre is, arra is nagy szükségem van, és nem tudom nélkülözni. Fájt a szívem, hogy ezt a sok kedves holmit másnak hagyjam. Újra át kellett nézni a bőröndöket és újra átsomagolni. Legszívesebben mindent magammal vittem volna. De sajnos nem lehetett, nem volt hely [...]

Drága jó édesapám kért, hogy csak a legszükségesebb dolgokat vigyük magunkkal. Nem tudjuk, hol fogunk majd mindent eldobálni. S minden a legszükségesebb volt. Háromszori ágyhuzatra feltétlen szükség van. Törülközők, keves asztalínelmő, ruhák, testí fehérnemű, harisnyák, cipők és sok-sok apróság [...]

Az ismeretlen útra Édesanyám fűtött, főzött. Szegény nagyon ideges volt, mennyit sírt, és hogy tönkrement egy pár nap alatt, az Apámmal együtt. A sütésnél én is segítettem. Vajas pogácsát, mákost, dióst, tekerceset, kekszet és még olyan dolgokat készítettünk, ami sokáig eláll. Sok konzervet vásároltunk, aszalt gyümölcsöt, sok háztartási cikket, mert mindenre szükség van ."

Mindez újrakezdődött, mikor a vagonirozás hírére a gettóban kipakolt holmit újra be kellett csomagolni. Igaz, ekkorra a csendőrök jóvoltából a készlet már a korábbi töredékére apadt. Csak utóbb vált világossá az emlékirat szerzője számára, milyen felesleges munkát végzett:

„Megkezdődött tehát a lázas készülődés. Egy perc alatt a gettó egy felbolydult hangyabolyhoz hasonlított. Zűrzavar, kiabálás, sírás, jajgatás. Felszedtünk magunkra annyi ruhát, fehérneműt, amennyit csak tudtunk. Egy hátizsákban az élelmet, egy másikban ruhát, fehérneműt a megengedett számban. A készitáskában sok-sok apróság, ami mind nélkülözhetetlen. Drága lapjaid, mind, ami dátum szerint volt összerakva, hogy az első laptól az utolsóig olvashassam, sorban. Sok kis amatőr kép, kedves, vidám családi képek. Ezen kívül képek együtt strandon, kiránduláson, az utcán és házuk táján, kedves mind. Hányszor néztem őket naponta. Rózsaszínes tábori lapok, melyeken írni fogok tudni Neked, Sanyikám, bárhová is megyünk. Milyen naiv voltam, Istenem.

A csomagolást sietteték, aztán útbaigazítást adtak, hogy csomagoljunk, hogy szét ne hulljon, mert ha küldik utánunk, nem lesz idejük a széthullott csomagokkal bíbelődni. Az ágyneműt lehetőleg varrjuk be valamibe. Nem is tudtuk, hogy hol kezdjünk hozzá. Az ágyneműt bevartuk az ágytakaró belsejébe, jól erősen, ahogy mondják, ráituk a nevünket. Pontosan csináltuk, hogy megkapjuk majd. Három legkedvesebb ágyrendemet húztam fel még otthon. A rózsaszínt, a loxot, és a fehér világoskék angol szélűt. A kispárnát kézbe vinni hagytuk, mert ebben volt a pénz bevarrva és az úton lesz mire lehajtani Drága Szüleimnek a fejüket. A nagy ládába összeraktuk a téli kabátot, ruhákat, fehérneműt, cipőket és lelakoltuk. A kulcsot magunkhoz vettük. Az ennivalót külön csomagoltuk. Még volt időnk kifőzni a raktáron lévő tojást, amit nem rég Kroo Bélák küldtek ki. Mire mindennel elkészültünk volna, a „Kamarás” figyelmeztetett bennünket, hogy mindent magunkkal vihetünk: értéket, pénzt, aranyat, és ha esetleg a gerendákban rejtettük volna el, vegyük elő, mert a barakkokat úgyis felégetik, mikor elmentünk [...]

Kijött a kamarás a csendőrökkel. Jobbra át-ot vezényeltek csomagok nélkül, mint akiket meg akarnak számolni. A csendőr durva hangon intette rendre a mozgóldó sorokat. Aztán elindították a menetet. Elindultunk, de rémülten láttuk, hogy egyenesen az előállított vagonokhoz irányítottak bennünket. Egymástól kérdeztük, mintha valamelyikünk is tudott volna kielégítő választ adni. A csomagokkal, mi lesz? Te jó Isten, Apuka kabát nélkül van. Ott maradt a csomagokon letéve, nagyon meleg volt, és nem vette fel. A retikülöm is letettem, amikor felsorakoztunk és benne van minden, amire szükségem van. A Sanyi lapjai, a képek stb. Talán megkapom, mert vagy kihozzák, vagy utánunk küldik. Közben mindig visszánézünk, hogy lehetséges az, hogy nem fogjuk megkapni az otthagyt dolgainkat, hanem gazdátlanul ott maradnak, és meg ezt a keveset is el fogják venni? Ez nem lehet! Azt az embertelenséget megcsinálni? De később rájöttünk, hogy lehet ."

A nők tárgyaikhoz való ragaszkodásának és az egyes tételekről való lemondás - kezdeti -határozott elutasításának eredményeképpen olykor a legelképesztőbb tételek kerültek a hátizsákokba. Egy jó módú polgárcsaládból származó asszony az 1944 októberében Budapestről Hegyeshalom felé indított gyalogmenetre például annyi csomagot talált összeszedni magának, hogy a velük lévő férfiakkal szállította azokat, élelemmel, pénzzel honorálva szolgáltatukat. A férjétől házassági évfordulóra kapott fél literes kölni akkor tört össze, mikor egyikük véletlenül leejtette a rábizott táskát. Mokett terítő, matlassé pongyola, angóra kendő, gyapjútakaró: ezek mind-mind a menetfelszerelés részét képezték. Mindez egyszerre a naivitás és a rutintalanság bizonyítéka is volt. Tulajdonosuk a ravensbrücki női táborban keserűen gondolhatott vissza arra, hogy e tárgyak pótolhatatlannak tűnő értékét jelentettek számára kálváriája kezdetén, melynek a végére az életén kívül egyebe nemigen maradt, és annak megóvása is meglehetősen kétségesnek bizonyult .

A tárgyak megőrzése szimbolikusan a régi élet, a szabadság és a biztonság megőrzését testesítette meg, és mikor a kifosztottság állapotában felbukkant egy-egy darab ezen érzésekkel és emlékekkel megtöltött darabok közül, akkor az elkeseredettség visszatükröződött rajtuk. Szó szerint ez történt 1944. október 14-én, egy nappal a Szálasi-féle hatalomátvétel előtt a majdani gettó-utcák egyikében: *„Elmentünk a Dohány utcában egy tükörüzlet előtt is, ahol én elkezdtem nevetni, mert eszembe jutott, hogy nem is olyan régen még itt alkudoztam egy barokk tükörre, minden vágyam az volt, hogy ezt megkapjam. Itt lóg még mindig a tükör, de hol vagyok már én tőle ."*

Hogy a barokk tükörben saját nyomorúságát meglátó Weisz Imréné életében milyen fontos szerepet töltöttek be a privát élet kellekei, az legjobban a Pozsonyi út egyik védett házába kerülésekor bizonyosodott be. Ekkor ugyanis első dolga volt a régi lakó fényképeit, cipőit, és kézimunkáit gondosan összerakni - a törékeny holmit a szekrénybe pakolni, a többi a rekamié ágyneműtartójába -, mondván, hogy szeretne az illetőnek mindent rendesen megőrizni. A főváros ostroma ekkor már күszöbön állt, mindenki a túlélésért küzdött, senkinek sem jutott eszébe, hogy idegen emberek fényképeit menekítse. Ebben az asszonyban azonban munkálkodtak a „boldog békeidők” normái, az emberi együttélés alapszabályai, amelyek arra készítettek, még ezen inséges időkben is a tőle telhető módon tartsa tisztelben egy másik ember személyes életterét és annak berendezéseit, tárgyait .

Vesztéslista és új szerzemények

Auschwitzban a többszöri kifosztás alkalmával átmenekített tárgyaktól is megszabadították a foglyokat. A női ösztönök hamar működésbe léptek. Friedmann Bözsi elmeséli 1945 tavaszán írt naplójában, hogy mialatt a sorban állva várakoztak, a körülöttük heverő edényeket, ruhaneműket figyelte. Ezek látványa azt hirdette

számára, itt már semmire sincs szükségük, ami a civilizációra emlékeztet. Ennek ellenére felkapta a halomból egy nagy kést és egy mosogató vájlingot, gondolván, milyen jól fog jönni a ruhadarabokat kimosni, ha esetleg senkinek sem lesz hasonló alkalmatossága .

Aztán következett a szembesülés: nemcsak vájlingjuk, hanem egy rendes alsóneműjük sem lesz. A ruhakérdés a lelki mélypontok egyike volt. Néhányan a szlovák lányokat - akikről ekkor még nem sejtették, hogy a tábor kápóiként más elbírálás alá esnek - mustrálgatták, akik sötétkék nadrágot és blúzt hordtak, azt gondolták, bizonyára ők is ilyen „mundért” kapnak majd a munkához. Ehhez képest nekik a következő jutott: *„Lehetetlen fehérneműt kaptunk, olyan nagyanyánk-belít. Régi nadrágot, lehetetlen vállas inget és férfi harisnyát, ami meg véletlenül sem volt egyforma. Aztán mindnyájan egyforma szürke ruhát kaptunk. Azóta szürke ruhások vagyunk. Hosszú zsákruhák voltak ezek .”*

A légerekben néhány nő azonban sikeresen magánál tartott kisebb-nagyobb holmikat, például leveleket, iratokat, cipőtálpakba dugott fényképeket. Főleg igaz ez az 1944 végi deportálásokra, mivel ekkor a német koncentrációs táborokban már akkora zsúfoltság - és a front közeledte miatt egyre nagyobb fejletlenség - uralkodott, hogy az egyik légerből a másikba hajtott és az ezzel párhuzamosan Budapestről érkező embertömeg körütekintő ellenőrzésére már nem volt kapacitás. Egy-egy apróság, egy sál, egy táska egyéni ismertetőjelek számított.

1. számú foto

Női kézitáska, amely megjárta az óbudai téglagyárat, az aknaszedésre vezényelték Sopron melletti táborát, végül Bergen-Belsent.

Jelzet: Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011. 578.1

Mivel a megmaradt ruha és bizonyos felszerelési tartozékok biztosítani tudták a megfelelő cserealapot, kiterjedt cserekereskedelem alakult ki. A saját szabályrendszeren alapuló adok-kapok - a konyhai hulladék organizálása, a koldulás és sokszor a lopás mellett - az élelemhez jutás egyik alapformájaként funkcionált:

„Na, most aki hozzájutott egy varrótűhöz, az nagyon gazdag ember volt, vagy netán egy kanálhoz, egy villához, szóval az ilyen ajándék volt. A varrótűt, azt ki lehetett adni bérbe fél adag kenyérért. Ha valakinek szűk volt az egy szál ruha, amit kapott és éjjel felrepedt, akkor kint volt mindene. Na, most ahhoz, hogy meg tudja varrni, ahhoz kellett egy varrótű, meg kellett volna cérna, de az sem volt. A ruhának az alsó széléből húzkodtunk ki egy-egy szálat, és ezzel varrta meg, akinek valamit kellett varrni. Ez volt az üzlet, ez volt a csere-bere .”

Az éhhalál szélén állók számára a legminimálisabb kalóriamennyiség bevitel is létfontosságú volt, bizonyos helyzetekben mégis lemondtak adagjuk egy részéről. 1944-es deportálása idején 22 éves Klein Olga egyik alkalommal Auschwitzban egy kis szalonnadarabot talált a levesében, amit nem evett meg, hanem elcserélt egy másik nő ütött-kopott fogkeféjével. Ugyan a szalonnadarabka óriási kincsnek számított, de a fogkefe sem volt kisebb ritkaság, ráadásul ezt édesanyjával és testvérével együtt mindhárman használni tudták.

Feltűnő, hogy a ruhák színe, anyaga, formája mennyire bevésoódott a női emlékezetbe. A szürkeséget, a sötét tónusokat minden rabnő élete sivárságával és kilátástalanságával azonosította, és jól megjegyezte, ha a légerek szintelenségbe valami élénk szín keveredett. Így őrizte meg Olga emlékezete az édesanyjának szerzett piros pöttyös kendőt, amit aggódó lányai azért kötöttek a fejére, hogy a munkára való szelekciónál fiatalabbnak tűnjék. Az életveszélyes helyzetekhez is kötődhetnek színek, így emlékezett vissza hetven év távlatából a fiatal lány arra az esetre, mikor a tilalom ellenére kiszökött a latrinára: *„Ahogy mentem vissza, egyszer csak hatalmas fájdalmat éreztem a hátamban, hátulról valaki rám ütött egy nagy husánggal. Megfordultam, és egy gyönyörű, fiatal, rózsaszín muszlínhálóingés SS-nő volt az. ”*

A háftlingek 1942 őszéig a legtöbb táborban kék-szürke-fehér, hosszában csikozott rabruhát hordtak. A társaikat hajszólo funkcionáriusok viseletükben is elkülönültek. 1944 elejétől a textilhiány miatt a javarészt korábban elhunytak raktárakba gyűjtött ruhadarabjait osztották szét, ebből kaptak a Magyarországról érkező transzportok utasai is. Az új viselők adottságait figyelembe egyáltalán nem vevő, vegyesen férfi, női, óriási, vagy szinte gyerekméretű ruhának csúfolt rongyokat a legprimitívebb lábbeli, fatalpú papucs, kapca egészítette ki. 1944 telére a ruházati ellátás katasztrófálissá vált, a pótlás elmaradt, az erőteljes igénybevétel miatt a jobb állapotú darabok is lerongyolódtak . Emiatt nem meglepő, hogy a beszerzések az élelmen túl a ruházati cikkekre irányultak, ahol nem uralkodott embertelen szigor, ott a lányok minden lehetőséget megragadtak szerény ruhatáruk bővítésére. A légerruhákat átszabták, blúzt és szoknyát készítettek belőlük, ezzel nemcsak méretben passzoló, kényelmesen viselhető darabokhoz jutottak, hanem a korlátozott lehetőségek között a zsákruhákat női ruhákra emlékeztető öltözékre cserélhették.

2. kép:

**Klein Olga a takaróként használt kabátját mutatja.
A felvételt egy Jack nevű amerikai katona készítette a felszabadulás másnapján.**

Jelzet: Holokauszt Emlékközpont, Gy/1211

A fenti példák pedig átvezetnek a használati cikkeknek egy következő nagy kategóriájához. A táborokban keletkezett tárgyak igen sok esetben a praktikum mellett a nőiesség minimális megélésére is lehetőséget adtak. A különféle gyárakba, összeszerelő üzemekbe vezényelt lányok a rendelkezésükre álló alapanyagokból gyűrűket, fésűket, csatokat fabrikáltak maguknak. Egyes táborokban azonban még ezt a szórakozást is sajnálták a foglyoktól, és a szabotálásnak számító tevékenységtől különféle büntetésekkel rettentették el őket.

Tipikus példák emellett a papírányaghoz és íróeszközhöz jutott foglyok feljegyzései, naplói, receptes könyvei, vers- és dalgyűjteményei. Ezen alkotások sokfélék lehettek, közös jellemzőjük, hogy általuk a foglyok az ólomlábakon botorkáló idő múlását igyekeztek meggyorsítani, egymás rosszkedvét, ha csak egy kis időre is, de enyhíteni. Nem utolsósorban pedig a szabadidő eltöltésének bármiféle egyéni alkotófolyamatban, vagy szervezett közösségi tevékenységben való megnyilvánulása hozzájárult az emberi tartás megőrzéséhez. A tevékenységnek pszichológiai szerepe volt, értelmes, kézzel fogható eredményt hozó cselekvést biztosított, irányította a tudatot, és a nőket gondolataik rendszerezésére készítette.

3. kép:

Ádám Eszti naplójának fedlapja.

Jelzet: Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.386.6

A papírdarabkákat az ügyesebbek összefűzték, kis könyvecskét készítettek. A Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye több olyan eredeti naplót is őriz, amelyeket a thüringiai Sömmerda tölténygyárában dolgoztatott nők készítettek. Az Auschwitzból munkára válogatott több száz lány útja minden nap a településen keresztül vezetett a gyárba. A koszt nagyon kevés volt, viszont a bánásmód a körülményekhez képest nem a legrosszabb, sokan segítették a lányokat, asszonyokat a civil lakosság és munkafelügyelőik közül.

A hat sömmerdai lágertestvér egyike, Pauk Anna a fegyvergyár nyomtatványainak hátoldalára írta feljegyzéseit. Ádám Eszti cérnával összefűzött lapokból álló könyvecskéjének fedőlapját színesen díszítette, monogrammal és „Sömmerda” felirattal látta el, melyet az első oldalon az „Isten nevében” szöveg követett. Klein Olga naplójának nyitánya a virág- és indamotívumokkal dekorált kartonfedél alatt istenhitéről és bizakodásáról tanúskodik: „*Ki a jó Istenben bízik, az sohasem csalatkozik. Nevem:12900*”. Klein Olga 1940-ben megismert szerelmének, Lacinak címezte a nővére által készített füzetbe írt gondolatait.

4. kép:
Pauk Anna naplójának egyik oldala.
 Jelzet: Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.386.2

Friedmann Bözsi jegyzetfüzetében dróthuzalal összefűzött fuvarlevél-nyomatványok üres hátoldalára kerültek fel a szövegek, melyeket barna kartonból kivágott fed- és hátlap fogott össze. A könyvecske azért különleges, mert tulajdonképpen egy lágerújság kéziratát tartalmazza. Az újságot két beregszászi lány, - a már említett - Klein Olga és Klein Lili szerkesztették, de más szerzők művei, így Pauk Anna és Weiszberger Bözsi versei is helyet kaptak benne. Az első alkalommal leszögezték, hogy reményük szerint csupán három lapszám fog napvilágot látni: „*Mire negyediket kiadjuk/ Hazafelé visz vonatunk.*” Az elkészült részeket vasárnaponként olvasták fel a lányok szűkebb kis kompániájuknak, a vállalkozó kedvűek a költött verseket, dalokat, paródiákat elő is adták. A „Szürke újság” szerepéről így írt naplójában Klein Lili: „*Humor a nyomorúságban, humor, ami néha többet segít, mint egy tányér leves vagy egy meleg takaró.*”

Weiszberger Bözsi egyik verse is - a már idézett példák mellett - megerősíti a színek központi szerepét, melyet a nők érzékelésében töltöttek be. A szerzőt mindenki csak „szürke Bözsiként” emlegette, strófái védjegyévé váltak:

Weiszberger Bözsi: Szürke

Szürke homály, szürke por

Ott tanyázik a nyomor

Az ablakomon szürke ég

A tűz füstös szürkén ég

A tálamban szürkés étel

Szürke szürkéségben vész el

Régi színes életem

A lábam két szürke oszlop

Szürke az ing, amit hordok

Szürke lett csípőm a ringó

Szürke mellemen a bimbó

A szememen szürkehályog

S már mindent szürkén látok

Szürke szóra nyílik ajkam

Szürke dalomban a dallam

Szürke lett már vérem árja

Lelkem lenge szívárványa

Bús szürkén szomorult

Szürke arcomon pír

Szemem szürke könnyet sír

Vállamon szürke járom

Szürke szürkületben járom

Szürke élet utamat

Szürke fegyver, amit gyártok

Szürke lelkeken az átok

Szürke föld és szürke ég

Reménytelen szürkéség

Szürke órák, szürke napok

S magam szürke halott vagyok

A muszos és a lágeréletről szóló beszámolókból szinte elmaradhatatlanok az átköltött nóták, obszcén kis versikék, karikatúrák, egymást és a felettéseket kifigurázó jelenetek. Nos, a feketehumor, az ironia, önironia éppen így jelen volt a Szürke újságban is. A viccek, a pikírt történetek, pizskálódo megjegyzések a több mint ezer összezárt nő - normális keretek között sem zökkenőmentes - együttélésének termékei. Álljon itt egy kisebb válogatás az egyes rovatokból:

„Közgazdaság

Margarin napi ára: egy szalámi

Suppa napi ára: egy adag kenyér

Sport

Futóversenyt rendeztek a háftlingek;

A nyitott krumpiverem a cél.

Első díjat a kanizsai Scherz Mama nyerte.

1 rohadt krumpli, 2 szájcspás Ottótól .

Divat

Hölgyeim! Figyelem!

Leesett az első hó. Nem járhatunk az eddigi kopott holminkban. Mielőtt kedves olvasóim kérdéseire válaszolnék, néhány szót szölok téli újdonságainkról. Kabátszíneink: világossárga, bordó, zöldkockás, fiatal lányoknak fekete. Hat rész feltűnően raffolva és ellenkező színű folttal ékesítve.

Cipőinkben nem nagy a változás, divatos még mindig az otromba, tompa orrú cipők. Néhány hegyes orrú, egyszerű férfélcipők is feltűntek, de nem ajánlom, asszonyaim, várjanak még 1-2 hetet s bátran hordhatják az 1 évvel ezelőtt levetett körömcipőiket .

Konyhaművészet

Háziasszonyok! Nehéz időket élünk, s nemcsak a ruházkodásnál kell lemondani sok mindenről, hanem az étkezésnél is. Férjeinket mégis változatos ebéddel várhatjuk. Itt nyújtunk egy-két igen bevált receptet:

Hétfő: krumpli leves

Kedd: leves krumpli

Szerda: Gricas krumpli

Csütörtök: Krumplis grica

Péntek: Krumpitlan grica

Szombat: Gricatlan krumpli

Vasárnap: Halló, figyelem! Tejleves.

Ha még ennél is változatosabbat óhajtana, ünnepi receptjeinket használják Asszonyaim.

Pecsénye: Apróra vágott répába egész lassú tűznél légiriadó alatt szerzett kenyérmorzssával és még inkább szalámmal barnára piritunk, majd fűszerrel izesítünk. Állandóan kavarni kell. Otthagyni nem tanácsos.

Sült krumpli: Legújabbán feketén sütjük s háromszor annyi masszát teszünk oda, mint amennyit fogyasztani akarunk, mert nem csalás, nem ámitás, harmad része marad meg állandó őrzés mellett is.

Apróhirdetés

Fájdalommal, megtört szívvel közöljük, hogy szeretett és mindnyájunk által kedvelt szalonánk e hó 15-én elköltözött a leves színéről. Gyászoljuk mi.

Állandó ötödiknek hiányos sorba beállnék. „Én karolok” jeligével.

Keppich Mártához hasonló filigrán alakú hölgyet, az organizálásban jártas hálótársat keresek „Konyhas előnyben” jeligére

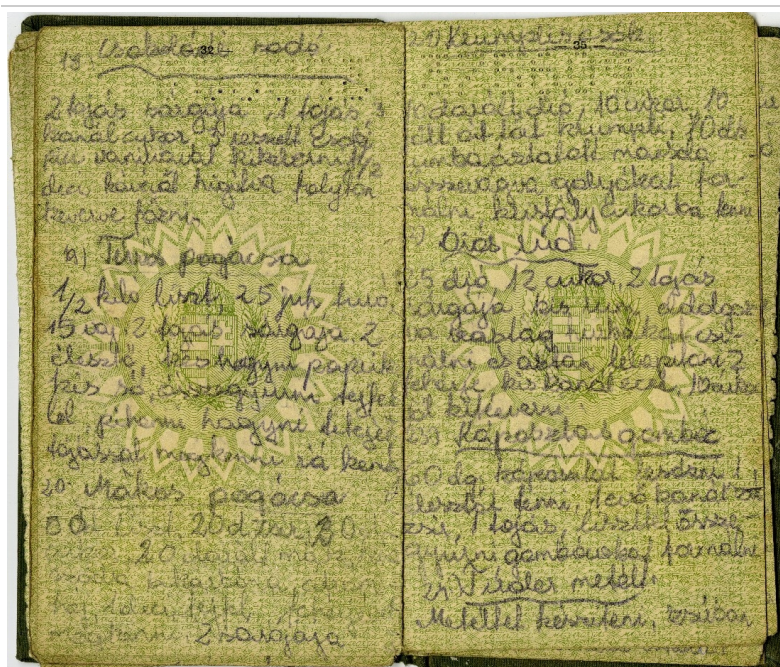
Székrekedés ellen nagyszerűen bevált a légiriadó

Tetűt akar? Menjen fertőtlenítőbe!

Fogkefe-tulajdonosok! Fogkefjűkhöz nagydíj ellenében felesnek betársulnék. „Itt-ott egy éve nem mostam” jeligével.

Ne halasszák el a kínálkozó alkalmat. 2 répáért vennék világosszürke szoknyámhoz illő színes sálat. „Bontani lehet” jeligével.”

Bizonyos esetben még papírra sem volt szükség, egy ceruza elég volt ahhoz, hogy a tárgyak funkciót váltsanak, a láger teremtette élethelyzetben újraértelmeződjenek. Ez történt azzal az útlevelel, amelynek tulajdonosa 1944 végén a Bergen-Belsen-i koncentrációs táborba került. Irata a fentebb részletezett okok folytán nála maradhatott. Az a tény, hogy Bárd Sándorné magával vitte utazási okmányát, arra utal, bízott abban, még szüksége lehet rá, igazolnia kell magát vele, ha majd valamiféleképpen jogszerű intézkedések döntenek sorsáról. Az ebbe vetett bizalom elég korán elillanhatott, amit az is bizonyít, hogy az útlevelel könyv lapjai a táborban ételreceptekkel teltek meg.

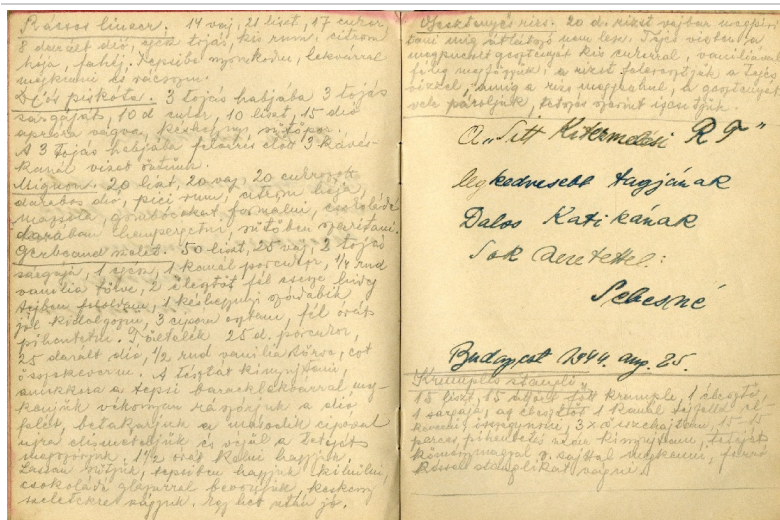

5. kép:
Bárd Sándorné útlevekkönyvének egyik lapja

Jelzet: Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.1265.1

A háftlingek fejadagját az SS megkurtította, a raktárban felhalmozott ételem javát ellopta. A napi menü egyenlő volt a lassú éhhalállal. Reggel híg „vizleves”, igen ritkán cukrozott pótkávé, délből hét-tíz dl marharépa- vagy krumplihéjból főzött leves, változó sűrűségben, melyet ritkán szárított főzelék helyettesített. Estétként 30-40 dkg szinte felismerhetetlen, szürke kenyér, 2,5 dkg kolbász, vagy lekvár, esetleg margarin. Minden tétel a lehető legsilányabb minőségben értendő.

A receptes könyvek írása több táborban és nemcsak a magyar nemzetiségű foglyok között dívott. Czinger Szilvia a lichtenwörthi női tábor öt foglya által lejegyzett receptes könyvet elemezte. Megállapította, hogy nem került a repertoárba leves és főzelékféle sem, annak ellenére, hogy a kelet-közép-európai és magyar konyha nagyon leveses. Mivel a rabok silány kosztját nagyrészt a levesnek nevezett lötyy alkotta, annyira megundorodtak ettől, hogy eszük ágába sem jutott leves-receptekről még csak gondolkodni sem. Annál több viszont az édesség, az édes tészta, sütemény és a zsíros, húsos ételek is gyakoriak. A fogások java magas kalóriatartalmú, nehéz és laktató. A lichtenwörthi szakácskönyv készítője, Endreiné Weisz Hedvig a vele készített interjúban elmesélte, hogy a receptírásnak pontos rendje volt, melyet a napi rutinba építettek be. A mosakodás után a gyár falánál leheveredtek a földre, és elkezdtek mesélni a recepteket. Semmi rendszeresség nem volt az egyes ételek felsorolásában, ami eszükbe jutott, azt egymásnak lediktálták és leírták a lányok.

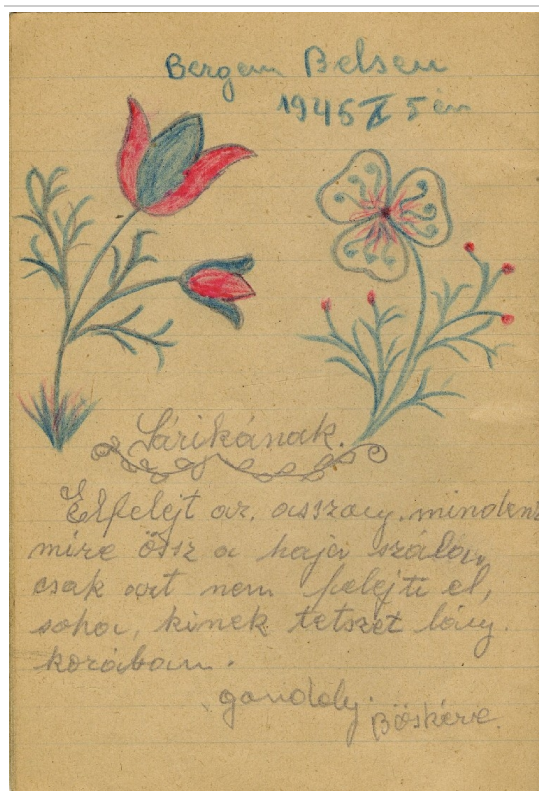

6. kép:
„Kati emlékkönyve”
Jelzet: Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.181.1

A receptes könyvek kategóriájában a Holokauszt Emlékközpont Gyűjteményének egyik legérdekesebb tárgya egy 1944 nyarán keletkezett emlékkönyv. Egykori tulajdonosáról annyit tudunk, amennyi a bejegyzésekből kiderül. Tudjuk, hogy Katinak hívták, de a teljes nevét homály fedi. Ez a bizonyos Kati azok közé a pesti zsidó (a hatályos törvények értelmében zsidónak minősített) lányok közé tartozott, akiket 1944 nyarán a csillagos házakból romeltakarítási munkára vezényeltek.

A zöld kartonfedéssel borított emlékkönyv közel nyolcvan lapjára a felerésznt férfiak, felerésznt nők által írt huszonegy bejegyzés Budapest romjain keletkezett 1944. augusztus 24. és 27. között. A jó kívánságok Kati romeltakarító brigádban szerzett munkaszolgálatos társaitól származtak. Ezekből kiderül, hogy címzettjük nagyon szépen énekelt, ő volt a „dalos Katika”, a „legjobb hangú kistargoncás”, a „romok pacstírtája”. A munka alatt szerzett ismerősök, barátok remélték, hogy Kati mindig ilyen „szépen daloló csalogány” marad, és nemskóra a pódiumon látják viszont megéremelt tapsvihár közepette. E vidámabb sorokat is érezhetően beárnyékolják a nők aggodalmai, de a gondolatok záróakkordjaként mindig megjelen a remény, az abba vetett bizodalom, hogy „lesz ez még jobb is, szebb is.” Barátságok, szerelmek kötődtek a romokon, pótányák és pótlányok találtak egymásra.

Mindez már önmagában megadná a tárgy érdekességét, azonban a fentiekre egy másik történeti réteg is ráakódott. Ezt vizuálisan is erősen jelzi, hogy az emlékkönyvi bejegyzésekre jellemző, nagy ívű, szinte megrajzolt mondatokat, a helyei nem spóroló szövegeket apró betűs, sűrű sorok hálózák be, melyek már nem Budapestben és nem a romeltakarítás alatt íródtak, hanem valamelyik német koncentrációs tábor női barakkjában. Kati fogsága alatt egészen pontosan 369 darab receptet rögzített. Ezek között valódi ingyencsücsökre bukkannhatunk: saftos marhahús, töltött fasírt, szalonnás nokedli, déligyümölcs torta, csokoládés pogácsa, datolyás szelet stb.

7. kép:

Bejegyzés Raps Sarolta Bergen-Belsen-i emlékkönyvében

Jelzet: Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.538.1

Az emlékkönyv-írás a felszabadulás után sem szakadt meg, Raps Sarolta 1945 augusztusában halmozták el lágertestvérei a Bergen-Belsen-i táborban jobbnál jobb tanácsokkal, melyek már mind a boldog, új életre vonatkoztak:

„Bergen-Belsen, 1945. VIII. 14.

Raps Sárának!

Az élet néha mostoha, szeretetét nem érdem szerint osztja.

Téged, Sárka biztosan szeret, hogy Auschwitz után is megtartott Tégedet.

Sok szeretettel: Groszmann Lenke, Nagykálló, Szabolcs

Emléklül Sárának!

Ha egyszer férjhez találsz menni

S a férjed hűtlen talál lenni

Vedd elő a nyújtófát

És törd ketté a derekát

Szeretettel jegyzi: Mészáros Julis

Budapest "

A szövetséges csapatok bevonulása a felszabadulást elhozta, ám korántsem tette lehetővé a gyors hazatérést. A magas fertőzésveszély miatt a barakkokat felgyújtották, a foglyok átmenetileg az SS-kaszárnyákba, a környező települések magánházaiba, majd, különféle gyűjtőtáborokba kerültek. Hosszú hónapok teltek, míg az egykori háflingek leromlott egészségügyi állapotukból felerősödtek, betegségeikből felgyógyultak, illetve a közlekedés adminisztratív és fizikai akadályai elhárultak. A kényszerű várakozás ideje és a gyűjtőtáborok élete kevésbé feltárt.

A terjedelmesebb emlékiratok kitérnek a felszabadulás és a hazatérés közötti hetek, hónapok történéseire, néhány esetben igen részletesen lefestve a felszabadítók megérkezése után hirtelen megváltozott körülményeket. Mikor az egykori rabok látták, a gyűjtőtáborokban hosszabb időre kényszerülnek berendezkedni, akkor lakókörnyezetüket igyekeztek otthonossá tenni és megszépíteni. Törekvésük az esztétikai igények kielégítése mellett szimbolikus jelentőséget is hordozott: „Ágyban alszom, fehér huzattal.” Nem nehéz elképzelni, ez mit jelentett a fűtetlen barakk, a kemény tábori priccs, a tetves pokróc után. Nádas Erzsébet a Linz közelében fekvő welsi Alpenjäger-kaszárnyába került, ahová 1945 májusától az angol katonai hatóságok a környék deportáltjait gyűjtötték össze. A lányok, asszonyok hamar beilleszkedtek az új körülmények közé, és feltalálták magukat:

„Edit, mint gyakorlott tisztviselő, vezényelt lett, vagyis, mint gépirónő dolgozott. Én otthon a kis szobánkban ügyeskedtem, felsúroltam a szobát, megtisztítottam az ablakot. A falon volt egy polc, a raktárból tányérokat és evőeszközöket kerestem és csinosan a polcra raktam. Az asztalon pipacsos és búzavirágos terítő keltett otthoni hangulatot, és a vázában igazi virág illatozott.”

Welsben sokszínű kultúrellet is kibontakozott, óriási esemény számba ment a színpadi és kabaréművek bemutatása, ahol a szórakozáson túl a közönség hölgytagjai lehetőséget kaptak arra is, hogy végre kicsinosítsák magukat. Természetesen ezt olyan alapanyagokból és eszközökkel tudták megtenni, ami éppen kezük ügyébe került, de kreativitásuk ezúttal sem hagyta őket cserben:

„Elérkezett a beígért színi előadás nagy napja. Haját mostunk és szépen megfésülködtünk. Magunkra öltöttük azokat a ruhákat, amelyeket a gunskircheneri raktárban találtunk. Az én ruhám kopott sötétkék selyemruha volt, lötyögött rajtam és a földet septe. Egy övvel átkötöttem és derékban felhúzógtattam, hogy rövidebb legyen. Hozzá egy ugyancsak kopott, türkizkék lemebdzseket viseltem, estélyi köpenyként. Editnek is sötétkék szövetruhája volt, hasonló összeállításban. Mindenki fogott egy széket és délután hat óra körül cipelte magával a lovardába. Toalettjeink osztatlan bámulatot keltettek, hiszen valódi női ruhája rajtunk kívül még senkinek sem volt, leszámítva azt a néhányat, akik a kockás ágyhuzatot szabdalták fel ruhaanyagként. A színektől elszokott szemek legjobban az én türkizkék lemebdzseket csodálták meg.”

A nők a nincstelenség és teljes kifosztottság állapota után érthető módon erősen ragaszkodtak az innen-onnan megszerzett, „organizált”, munkáért kapott fizetség fejében vásárolt, a szövetséges csapatoktól, a segítőszándékú helyi hatóságoktól, vagy a különféle segélyszervezetektől kapott [popup title="csomagjaikhoz" format="Default click" activate="click" close text="A Svédországba került Vég Júlia haza küldött levelében részletes leírást ad a szerzett javakról: „Most leírom a ruhatáramat: 2 új és egy régebbi, de jó kabát, 4 pár félcipő, 1 pár [olvashatatlan] egész és egy valódi jó, új, 35-ös bakancs jégzoknival, 5 pár harisnya, 1 sapka, 1 sál, 2 pár kötött egyujjas kesztyű, 3 ruha, 3 szoknya, 2 blúz, 6 kombiné, 6 nadrág, 2 hálóing, 1 pizsama és pizsamára és hálóingre való flanel, 2 melltartó, 3 harisnyatartó és 3 zsebkendő. Ugye, gazdagabb vagyok, mint ti? De ezekből jut nektek is ám!” Vég Júlia levele Vég Zsuzsannának (Alseda, 1945. szeptember 27.). Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.324.1, 5–6.”]. Kötődésük egyik alkalommal a magyar hatóság intézkedésébe ütközött. A háború lezárása utáni hetekben, hónapokban Európa közlekedési hálózata katasztrófális állapotba került, a vasúti sínek, hidak romokban heverték, nem volt megfelelő mennyiségű szállítóeszköz és üzemanyag sem. A kevés számú szerelvény, amelyet be tudtak állítani a hazaszállítás céljaira túlszűfolt volt, sokan, nyitott vagonokban, vonattetőkön tették meg az út jelentős hányadát.

Bergen-Belsenből a túlélők egy csoportját 1945. június végén három transzportban a Svéd Vöröskereszt segélyakciója keretében Svédországba szállították gyógyulásra, hogy az ottani kórházakban felerősödjének és ezután térjenek haza otthonaikba. Mikor erre a fent részletezett nehézségek elhárítása után sor kerülhetett, kiderült, az asszonyok nem hajlandóak megválni személyes holmijuktól. A volt deportáltak egyenesen Millok Sándornak, a Hazahozatali Kormánybiztosság szociáldemokrata vezetőjének írtak levelet az ügyben. A tervezett autóbusz karaván indulását 1946 márciusára tervezték, a férőhelyhiány miatt egy utas maximum 25 kg-nyi csomagot vihetett magával. A levél írói Millok közbenjárását kérték teljes nincstelenségükre hivatkozva és arra, hogy egyedüli vagyonukat az a kevés ruhanemű képezze, amit maguk és otthon nélküli családtagjaik részére összevásároltak. Alig, hogy egészségük helyreállt, dolgozni mentek, hogy ezt a kis poggyászt nehéz munkával megszerezhessék. Hozzá tették, a magyar államnak éppúgy nem érdeke, mint a hazatérőknek, hogy üres kézzel érkezzenek meg. A poggyászt a svédek által engedélyezett élelmiszer is növelte. Magyarországra ekkor még nem lehetett csomagot küldeni, így a helyzetben ez a lehetőség sem enyhített. A kormánybiztos kérte a levél íróit, csomagjuk azon részét, mely még várhat a hazaszállítással, helyezték el szállítmányozó vállalatok raktáraiban, melyeket a későbbiekben, a közlekedési viszonyok helyreállításával meg fognak kapni, mert mint írta „elsősorban az embereket kell hazahozni és csak másodsorban a ruházati és egyéb felszerelést.”

A női test megpróbáltatásai

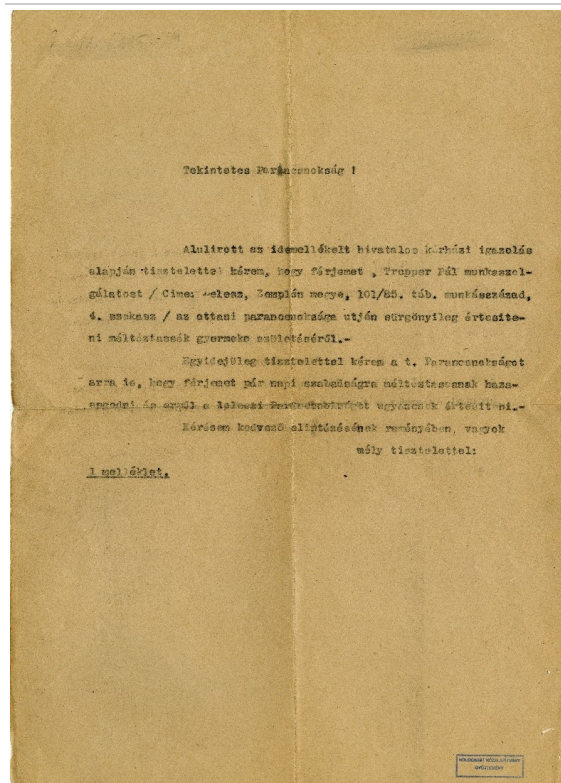
A férfiak is foglalkoztak - ha nem is olyan hangsúlyosan - a testükkel, visszaemlékezéseikben megemlítik, hogy mikor a táborban fürdési lehetőséghez jutottak és levetköztek, megdöbbentette őket a ruhák alá rejtett csontkollekciók látványa. Testük megváltozását a nőkkel ellentétben ők többnyire fizikai állapotuk leromlásaként élték meg.

A táborba érkezés első napján a fertőtlenítőbe meztelenre vetkőzve sorakoztak fel a női foglyok, a felügyeletet ellátó SS-ek kinevették, kigúnyolták őket. Még véget sem ért a táborban töltött első nap, de ezen élmények realizálása sokukban messzemenő következtetéseket szült. Néhányan a teljes megsemmisülésként élték meg ezt a tortúrát, úgy érezték, életük egy fejezete ezzel lezárult. A bőrük maradt meg rajtuk, amit egyedül sajátjuknak mondhattak, hiszen a hajuktól is azonnal megfosztották őket. A kötelező nyári kopaszság a legtöbb lágerben előírás volt, télen a fejbőr tetején a homloktól a tarkóig három cm széles csíkot kellett a hajból kivágni, a láger szótárban ezt a részt Himmler-sétánynak vagy tetűútnak hívták.

A későbbi megpróbáltatások fényében ugyan a „kisebb” személyes tragédiákat alkották a kopaszítások, mégis erős jelentéstartalmuk volt. A nők egyediségüktől való megfosztásának speciális formái, általános gyakorlati voltak. Pécsi Katalin szerint, amikor a nők a hajuk elvesztéséről írtak visszaemlékezéseikben, akkor nem mellékes témákat emeltek be a szenvedés nagy toposzaiba, mivel ezeknek az eseményeknek óriási volt kifejezőerejük. Önmagán túlnó minden egyes motívum jelentése és általuk ábrázolhatóvá válik a „kifejezhetetlen.”

A kopaszszággal való szembesülés fájó pont. A nők szinte nem ismertek egymásra, ekkori énjüket nem azonosították korábbi önmagukkal: „Négyen voltunk most együtt, és átmentünk egy másik szobába, ahol csupa ismerős volt. Itt néztem először tükörbe, vagyis egy ép ablaküvegbe. Elszörnyedtem. Egy fénylő, kopasz fejű borzalmas szörnyeteg nézett velem szembe [...] A sok idegen között ismerős arcra szerettem volna bukkanni. Végre megláttam llát, illetve valami torzs, kopasz alakot, aki valaha lla lehetett.”

Az Auschwitzból munkára szállított nők haja lassan visszanozott, ezért is nagyon kegyetlen büntetésként élték meg egy Leipzig közeli gyárban az újabb kopaszítást: „Az t a szokást vettük fel, hogy a WC-ben találkoztunk és mondtuk el, amit napközben a gyárban hallottunk. Az egyik januári napon rajtakapták két társunkat, hogy sokáig időznek a WC-ben. Büntetésül újra kopaszra nyírták sok leány fejét, és ők fedetlen fővel dolgoztak a tető nélküli termekben. Akkor határoztuk el, hogy ha mi egyszer megszabadulunk, lenyírjuk az aufseherinek haját.” Ezen szándékukra Gábor Sándorné a felszabadulás utáni napokról szóló beszámolójában is utal. A gyalogmenetben lassan eltűntek mellőlük az őket őrző nők, a visszaemlékező szerint ekkor nem a retorzió járt az eszük, minden erejükkel a túlélésre koncentráltak, ennek ellenére a bosszú-hajnyírás elmaradását szívből sajnálták.

8. kép:

Trepper Pálné kérvénye a 101/85. tábori munkásszárad parancsnokságához

Jelzet: Holokauszt Emlékközpont, 2011.722.14

A vézskorszak alatti üldöztetést elszenvedők egyik nagyon speciális csoportját képezik az áldott állapotban lévő nők, ugyanakkor az ő sorsuk megismerése által válik teljessé a női szenvedéstörténet. Most két ilyen történet következik, az egyik főszereplője terhesen került a koncentrációs táborba, a másik pedig a fővárosban élte át és túl az egyre nehezebb hónapokat.

Somogyi Sándorné akkori férjét, Lacit 1943-ban hívták be munkaszolgálatra, ekkor még nem voltak két éves házások: „*Lacit egyszer engedték haza, 1944. március 19-én, nevezetes napon, a németek bevonulásakor. Olyan haláli fáradt volt, hogy azonnal lefűrdtem, és ágyba dugtam. Le volt nagyon fogya. Délután már vissza kellett mennie a körletbe. Ekkor láttam őt életemben utoljára. Azért egy kis ajándékot sikerült kapnom. Egy hónap múlva kiderült, hogy állapotos vagyok.*”

Auschwitzban a szelektációkor még nem derült fény állapotára, így az egészséges nők közé került. Mivel a munkára való folyamatos válogatások alkalmával anyaszült meztelenül kellett a foglyoknak az SS-felügyelők előtt elsétálniuk, ezért terhességének látható jelei nem maradhattak titokban. Kétszer is elkapták, és agyba-főbe verték az állapotos asszonyt. Majd 68 sorstársával együtt egy kórházbarakkba került. Itt önként jelentkezhetett injekciózásra, aki erre rászánta magát, az ígéretet kapott, hogy nem esik bántódása. Somogyi Sándorné látva, hogy a többi nő, akiket kísérletezés céljából Mengele laboratóriumába vittek, mind odavesztek, jelentkezett:

„*Nekem kb. egy nap múlva elindultak a fájások, összesen három injekciót kaptam, de három napig tartott, míg megszülettem. Egy kolozsvári orvosnő segített a szülésnél, ő is megszenvedett velem, olyan nagyon nehéz szülésem volt, talán azért, mert még csak a nyolcadik hónapban voltam. Kislány lett, és ha élne, Juditka lett volna. Azonnal papírba csomagolták, és már vitték is kifelé, mikor elkezdtem üvölni, hogy legalább mutassák meg. Visszahozták, egy pillanatra széthajtották rajta a papírt. Egy gyönyörű, ép és egészséges, kis dundi baba volt. Ekkor 1944. október 10-e volt.*”

Három nappal ezután kiürítették a kórházbarakkot, a megmaradt tizenhét nő a szülés után már újra egészségesnek számított, ezért munkára vezényelték őket a többiekkel együtt .

Weisz Imréné már szíve alatt hordta gyermekét, mikor a Sztójay-kormány első rendeletei megjelentek az újságokban. Naplójában az üldözés részleteinek elmesélése mellett nagyon kifejezően és érzékletesen rögzíti azon élményeit, vívódásait, kétségbeeséseit is, melyek áldott állapotához kötődtek. Ezek egy része a fizikai nehézségekkel áll kapcsolatban, más részük pedig a környezetében lévő - legyenek azok ismerősök, vagy idegenek - magatartásával.

„*Április 22.*

Nagy plakátok hirdetik az utcákon; nekünk nem szabad tejet, tojást, vaját enni. Én, mint másállapotos kapok ugyan tejet, de csak a felét, mint a ker.[keresztény] állapotos. Lassan szeretnének minket kiéheztetni .

Május 4.

Tegnap is megszégyenítettek, még most is vér szökik az arcomba, ha rá gondolok. A villamoson egy nő átadta a helyét nekem, két nő megszólalt: nézd, milyen fontos, hogy a zsidó leüljön. Azt kérdezem, nem látja-e, hogy állapotos vagyok, azt feleli: na és, de zsidó! Vártam, hogy valaki szólni fog mellettem, de még az a nő is, aki átadta a helyét, elfordította a fejét. Rémes volt. Alig vártam, hogy lenn legyenek a villamosról.

Június 16.

Félek ezektől a napoktól, a csomagolástól, a dolgok elhelyezésétől, a sok megrázkódtatástól. Pedig megfogadtam, hogy nagyon fogok vigyázni magamra. Egy testileg és lelkileg egészséges gyereket akarok a világra hozni. Ezt akármilyen eszközökkel is meg fogom tartani.

Tegnap nagyon felizgatott, amikor megtudtam, hogy Gyözőék kisfia pár napos korában meghalt. Bebeszéltem magamnak, hogy ezek az idők hozzák az életképtelen gyerekeket. Talán én is hiába viselem végig. Rettenetes volna. De bízatom magam, nem lehet, mert én annyira kívánom azt a gyereket, hogy még a legrosszabb helyzetben sem gondolnám, hogy jobb lenne most nélküle, hogy az én akarásom elég kell, hogy legyen arra, hogy valami jót, szépet hozzak a világra.

Ezzel a hangulattal mentem el B. dr.-ékhoz. Hivatott, gondolom, valami fontosat akar. Őt már nem találtam otthon, de a felesége is el tudta mondani, mi az a fontos. Nagyon rossz hírek vannak biztos helyről a deportálásunkról, ezért indítassam meg azonnal a szülést, hogy addigra, mire rám kerül a sor, én már egészséges legyek. De hiszen csak a 8. hónap elején vagyok. Nem lesz ez a gyerekre nézve veszélyes? - kérдем. De igen, mondja, számolni kell azzal, hogy a gyerek nem marad meg, de most nem az a fontos, hanem csak én, mert egy későbbi szülés valahol útközben kórház, orvos nélkül, mindkettőnkre nézve katasztrofális lehet.

Zokogtam. Nem, nem teszem meg. Én mindenáron akarom ezt a gyereket, nem ölöm meg. Ha megtenném, ez azt jelentené, hogy feladtam a reményt és akkor az én életemet sem akarom menteni.

Június 25.

Idegesen vártam a kocsit, akkor üzentek, hogy nem tudnak jönni, gondoskodjak másik kocsiról. Nagyon megijedtem, mit csináljak most, ha nem tudok elmenni estig, internálnak, vagy ha elmegyek, mit tudok egyedül a kezembe elvinni . Leszaladtam az utcára és ott minden kocsit megállítottam, könyörögtem nekik, vigyék el a holmimat. Hallani sem akartak róla, mert még vagy nem voltak készen a munkájukkal, vagy már annyira fáradtak voltak az emberek, hogy nem bírták a munkát. Sirva szaladgáltam az utcán a nagy hasammal, integetve minden kocsinak, de a legtöbb meg sem állt.

Június 30.

Ma mindenki csak a deportálásunkról beszélt... Mi sem vagyunk kivételek. Az egész országban már végrehajtották. Pont most, mikor úgy közeledik a szülés. Mit csináljak? Hogyan fogok szülni? Nem tudok sehová sem befeküdni, még azt mondják, hogy csak szülési fájdalommal, de mit csináljak, ha 5 óra után jönnek rám a fájdalmak, akkor nem mehetek ki az utcára, és orvos sem jöhet hozzám. Nem szeretnék itt a lakásban szülni, minden felkészültség nélkül. Mit csináljak, ha a szülési fájdalmak légó alatt jönnek rám. Mind egy-egy fájdalom, egy kínzó kérdés .

Weisz Imrénének szerencséje volt, újszülöttje igen hamar alkalmazkodott a magyarországi zsidóellenes rendszabályokhoz, és a kijárási tilalom beállta előtt jött világra. Július 19-én - a sikeresen lebonyolított kórházba szállítás után - megszületett Évike.

Július 23.

Tegnap olvastam egy cikket, amiben az újságíró felháborodva ír arról, hogy a zsidó nők propagandaszerűen szülik most a gyerekeket, és hogy ezt meg kell akadályozni.

A szobában van még P.né és É.né, É-né nem tud semmiről, ő keresztény. Minket ugyan sajnál, de fogalma sincs róla, mi az, ami velünk történik. Ma már hazamegy, és mi irigykedve kérdezzük P.nével egymástól, miért különb ő nálunk, miért mehet most nyaralni a gyerekekkel, felvehet segítséget, szabad lehet, és nem érez semmit a mi nyomorúságunkból. P.né még nálam is elkeseredettebb. A napokban várja a gyereket, de nem kívánja őt, fél tőle, hogy most csak teher lesz. Én csodálkozva hallgatom őt, hogy meri kimondani, hogy minek szül ő gyereket, minek egy zsidó gyerekekkel több a világon. ”

Viszony a családtagokhoz

Munkaszolgálat - a hatósági családbomlasztás első lépcsőfoka

A munkaszolgálatos férfiak látogatása ugyan a levelezéssel és csomagküldéssel egyetemben központilag szabályozott volt, mégis nagyon sok múlott a parancsnok magatartásán, aki jóindulatúan szemet hunyhatott a látogatási időn vagy az engedélyezett alkalmakon túli találkozások felett, vagy éppen a hivatalosan jóváhagyott kerettől is eltilthatta a zsidó legénységet, különféle megaláztatásokban részesítve a családtagokat is: „*Végül meg kell emlékeznünk Dombay százados kieg. [kiegészítő] parancsnokról, akit kevésszer láttunk, de aki alaposan kimutatta a foga fehérlését. Néhány héttel a bevonulásunk után szülői-rokoni látogatást*

engedélyezett, és a kirendelt csendőrök a hozzátartozókat durva lökdösődéssel küldték vissza a vasútállomásra. Az ablakoknál állva tehetetlen dühvel néztük, hogy hogyan kergetik a hozzátartozóinkat a körletek körül. "

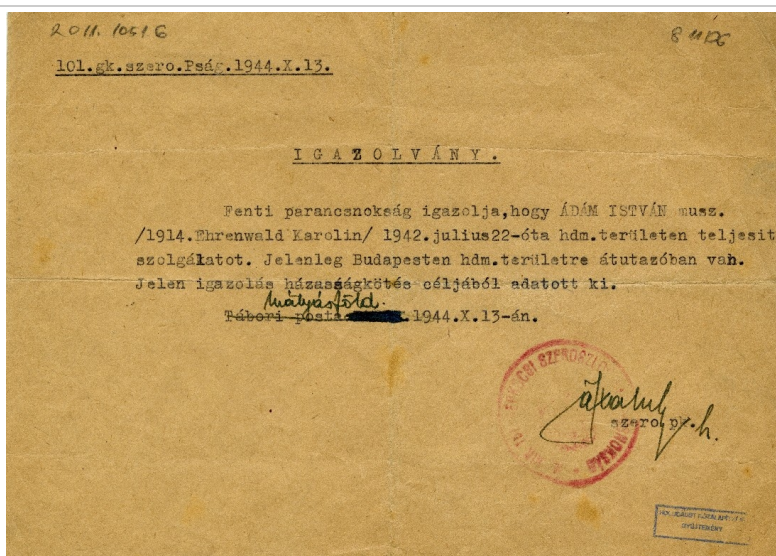
9. kép:

Látogatás a színváltójai munkaszolgálatosoknál, 1939.

Jelzet: Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.48.16

A helyzetet és a lehetőségeket természetesen befolyásolta a század rendeltetési helye, az otthonról való távolság is, arról nem is beszélve, hogy a munkaszolgálat kezdeti, enyhébb éveiről beszélünk-e, vagy az 1944-es hónapokról, amikor a muszosok mentése céljából hadifogolytábor-szerű elhelyezésükről rendelkeztek, ekkor hivatalosan nem fogadhattak látogatót sem. Akik lakhelyükön vagy közelében szolgáltak, a munkaszolgálat első éveiben az éjszakákat családjuk körében tölthették. A munkaidő lejártával elhagyhatták a körletet, és csak másnap reggel kellett visszatérniük. A rövidke találkozások sokszor azok is megkockáztatták, akik nem kerültek ilyen szerencsés helyzetbe. Ha az engedély nélküli kimaradók nem tudták kijátszani az esti sorakozót és a létszámenőrzést, akkor az egész századot megbüntették. Különböző gyakorlatok alakultak ki a találkozások megszervezésére. Ezek egy része a munkaszolgálat intézményét átszövő korrupciós ügyletek szálait szaporította, ugyanis meghatározott pénzösszegért a fővárosi muszosok kisebb csoportját a kerettagok hajlandók voltak hazakísérni néhány napra. Ekkor a lefizetett honvédek és a bajtársak is fekete postássá avanszáva hozták-vitték az üzeneteket, [popup title="csomagokat" format="Default click" activate="click" close text="." Volt egy szakaszvezetőnk is, aki jó pénzért, időnként Budapestre vitt csoportokat rövid családlátogatásra, de ez csak később alakult ki [...] Később, jó pénzért egyesek már kíséret nélkül is hazautazhattak. A részeges századost valaki informálhatta, mert egyszer-kétszer esti riadót rendelt el. Szerencsére mi is jól voltunk szervezve. A sötétben néhányan a sor elejéről a végére szöktek, és a hiányzó nevében harsány »jelen« kiáltással jelentkeztek. A részeges százados ezt nem vette észre, a bűnrészes kerettagok pedig mélyen hallgattak." Korányi György: Három munkaszolgálatom története. Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.216.1, 2-4.]. Ahol a keret ilyen tekintetben nem volt megvesztegethető, ott a nők találékonysága oldotta meg a problémát:

„A második esemény azt bizonyította, hogy a szerelmes asszonyok nem ismernek akadályt. A hadvezetés a békés bevonulás dacára zárt területnek nyilvánította a munkaszolgálatos századok által „megszállott” területeket, ahová csak külön HM-engedéllyel lehetett bejutni. Kerényi Gyuri barátom (a későbbi neves énektanár) felesége, aki a Nyugati pályaudvaron lévő Ilkoviccs-büfé tulajdonosának lánya volt, szövetkezett egy másik bajtársam feleségével, és román parasztnőnek öltözve egy szekéren bejutott a falunkba, ahol az előre értesített férjek már várták, és az előre kibérelt szobába vitték őket. Néhány boldog napot tölthettek a párok együtt. Senki nem árulta el őket, és mindenki dicsérte az asszonyok bátorságát, örült boldogságuknak. "

10. kép:

Ádám István munkaszolgálatos utazási engedélye, 1944. október 13.

Jelzet: Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.677.5

Az egyik legromantikusabb, ugyanakkor legszomorúbb muszos szerelmi történet Csillag Alberthez kötődik. A budapesti grafikus, festőművész a bori táborból kérte meg menyasszonya, Benisch Veronika kezét. A feketeleveleket szállító keretlegény kézbesítette a bori bányában használt robbanódrótkból font, a menyasszony nevének kezdő „V” betűjét megformázó jeggyűrűt. A huszonhat éves férfit egy hazaküldött illegális üzeneten rajtakapták, ebben az egyik karikatúra a tábor parancsnokát, Marányi Ede alezredest ábrázolta. Csillagot 1944 közepétől a tábor felszámolásáig kínozták, krumpli verembe zárták, különféle módon gyötörték, majd agyonlőtték.

Gettósítás, deportálás - a családi otthonok megsemmisítése

Somogyi Sándorné azon személyek közé tartozott, aki családtagjainak deportálását már az 1941-es esztendőben végignézhette, teljes érthetlenségben és tehetetlenségben. Szülei Újpesten éltek, őt és tizenhat éves húgaival együtt, mind itt születtek, a város határát szinte el sem hagyták. Kamanyec Podolszkij-ba mint idegen állampolgárokat hurcolták őket otthonukból:

„A Mosonyi utcai rendőrségen annyit mondtak, hogy este a Nyugati pályaudvarról viszik el Öket. Ott voltunk, vittünk Nekik mindenfélét, de alig tudtuk átadni, akkora tömeg volt, és valahogy úgy tűnik, mintha Ők egy alagútba haladtak volna és mi meg fönt voltunk valahol. Olyan az egész, mint egy lidérces álom. Nem engedték Öket egy percre sem megállni, hogy valamit is lehetett volna beszélni egymással. Ágika ötödik évet töltötte be márciusban, kezében egy kis fonott kosár, benne egy kis baba. Sirt keservesen, mondtam Neki, ne sirj Ági baba, nyaralni mész. Most abba kell hagynom az írást, mert megint rám jött a sírgörgcs. Nem lehet ezt a fájdalmat ésszel elviselni, még most 54 év után sem. Mire Ági azt mondja, más kislányok nem így mennek nyaralni, és már el is tűntek a szemem elől, egy egész életre.”

Ezzel a lelki megpróbáltatások nem értek véget, csak ekkor vette kezdetét igazán a tortúra. A történethez hozzátartozik, hogy Somogyi Sándorné édesapja éppen kórházban tartózkodott a család elhurcolása idején. A rossz egészségügyi állapot a hatóságokat nem tántorította el, a betegeket is összeszedték, ám őt orvosa mégis valahogyan a kórházban tudta tartani, S. S. nem merte apjával közölni a tragédiát, félt annak reakciójától, mint később kiderült, aggodalma megalapozott volt:

„A nagyon fájdalmas feladat ekkor hárult rám. Minden nap meg kellett látogatnom, és mosolyogva kellett megjátszanom, hogy semmi sem történt. Pár napig még csak el tudtam hitetni vele, hogy anya elutazott egy pár napra a testvéréhez, bár ez is furcsa volt, mert még soha nem ment sehová. Hatalmas lelkielő kellett hozzá, hogy el ne sírjam magam és jókedvet mutassak, közben a szívem majd megszakadt a fájdalomtól. Ezt tudtam vagy két hétig csinálni, de örökké rettegtem, hogy eljut a szörnyűség híre a kórházba is. Így is lett, egy napon azzal fogadtam, hogy most már mondjam meg az igazat, hol van Anya és a kislányok, mert Ő már mindent tud. Szörnyű állapotba került. Nem bírt már a kórházba sem maradni. Hazahoztam. Ettől kezdve már nálunk volt, de azok az éjszakák több szempontból is szörnyűek voltak, és ez az állapot éveig tartott, de bár tartott volna még sokkal tovább. Mindig éjszaka jött rá szegényre a roham és akkor úgy csapdosta magát, hogy ketten sem tudtuk lefogni, eszméletlen volt, és torka szakadtából kiabálta - Édesanyám, hol vagy te? És ezt addig kiabálta, míg a roham el nem múlt.”

Mindemellett Somogyi Sándornét lelkiismeret-furdalás gyötörte kisebbik húga, Ágika miatt. Mint leírta, nagyon gyakran magához vette a kislányt néhány napra, de az 1941. augusztusi események alatt éppen nem. Azt gondolta, legalább őt megmenthette volna. Hogy ez nem így történt, 1944 nyarán Auschwitzban újabb jelentőséget kapott: „Itt térek vissza a kis Ági hűgocskámra, hogy ha akkor este nálam aludt volna, mikor Anyámékat elvitték, akkor velem kerül Auschwitzba, és az biztos, hogy én nem engedem el a kezét. Akik gyermekkel voltak, azokat soha nem láttuk többé, azonnal a gázkamrába masiroztatták őket.”

1944 áprilisa és júniusa között vidéken végrehajtották a gettósítást és a gyors deportálást. A bizonytalan és aggodalmakkal teli napokban, hetekben kifejlesztett családi stratégiák egyik érdekes példáját adja az a Balassagyarmaton feladott levelezőlap, melyet két kislány, Berger Éva és Zsuzsa írt munkaszolgálatos édesapjuknak. A gettóba költözés előestéjén az otthonok kényszerű elhagyása, a leltárkészítés nyomozó légkörében próbálták könnyeddé és játékosá tenni a gyerekek előtt a körülöttük zajló eseményeket:

1944, Április 26.
Édes Apukám!
Most kivételesen van sok üzeni
valóm. A Gittájéknál van egy porca
lár gyűjteményünk, abból csináltunk
egy (lettart) lettart készítettünk.
A Szomor rendőrbacsi írta meg,
hogy jó volt-e. Hogy tessék lenni!
Még jól vagyunk amit apukának is
hívának. A Kezeit örök ölja kislányok
Éva
269

Édes Apukám! Rettenetes
rossz ez az Éva. El fog-
ják küldeni a rendőrt
a Kórus Estébe mert ő
nem csinált lettart. Hogy
tessék lenni? Ugy kienny
sik itthon Ásu, remé
len nemhúzza haza tetrisz jüni.
Keressék önjaja kislánya
Feladó: Bergmann Zsuzsa és Éva
Balassagyarmat.
LEVELEZŐLAP
Ára 18 fillér.
44
18
MAGYARORSZÁG
Bergmann Hugó
Szucsaba
107/121.

11. kép:

Bergmann Zsuzsa és Bergmann Éva közös levelezőlapja édesapjuknak, Bergmann Hugó munkaszolgálatosnak (Balassagyarmat, 1944. április 26.)

Jelzet: Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.19.4

Egy esküvő minden család számára örömteli eseményt jelent, a vészidőszak azonban sok pár életében hozott töréspontot, és beárnyékolta az előkészületeket is. Neumanné Gál Ilona lánya kelengyéjének utolsó darabját, egy zongoraterítőt 1944 tavaszán már a váci gettóban kényszerűen befejezni. A monori gyűjtőpontban

ismerősökkel találkozott, akik kivételeztségüket megkapva éppen hazaindultak, velük juttatta el horgolását lányához, azzal a reményteli üzenettel, hogy erre még biztosan szüksége lesz. A kézimunka sikeresen célt is ért, Ilona viszont nem tért haza Auschwitzból .

A bevezetőben már említett Famíliáslagerek egyik hihetetlen története Reisinger Józsefnéhez kapcsolódik. Az asszonyt 1944-ben, 80 éves korában először Fegyvernekről vitték el a törökszentmiklósi gettóba, majd a szolnoki gyűjtőtáborba. Itt családjával együtt bevagonírozták, és az ausztriai Bruck an der Leitha ún. Sonderlágerébe került. A családtagok minden étkezésnél összeadtak egy kis élelmet „anyuska” részére. Szerencsétlenségükre innen is tovább hurcolták őket, egyenesen Bergen-Belsenbe. 1945 szeptemberében mindannyian visszatértek Budapestre, majd Fegyvernekre, kifosztott házaikba. Reisinger Józsefné akaraterejének köszönhetően maradt életben, elvesztette fiát, három felnőtt unokáját és sok más rokonait is. Csodáival határos módon azonban még az is megadatott neki, hogy részt vehetett unokája, az ekkor 25 éves, Auschwitzot megjárt Klára 1945. szeptember 24-én megtartott esküvőjén is.

12. kép:

Reisinger Józsefné és unokája, a Fegyverneken megtartott esküvő napján.

Jelzet: Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.123.1.

A megmaradt fővárosi zsidóság 1944 nyarát, kora őszét a váltakozó, hol biztatóbb, hol elkeserítőbb hírek hullámvasútjaként élte meg. A pletykák, rémhírek, találgatások, ilyen-olyan forrásokra hivatkozó értesülések mindenki alól kirántották a talajt. Weisz Imréné sorait olvasva egy olyan közelgő állapot képe bontakozik ki előttünk, amire lehetetlen volt egy családod felkészíteni:

„Szeptember 9.

Ma megint felkavarodott az egész város. Az újságban megjelent egy rendelet-tervezet, hogy minden zsidót 14-70 éves korig munkára visznek. A betegeket, öregeket vidékre helyezik könnyebb munkára, tollfosztás, kukoricahántolás. A gyerekeket a vöröskereszt helyezi el. Mindenki meg van ijedve, sírnak a kétségbeeséstől. Én is sokat sírtam ma már ezen. Elképzeltem, hogyan szakítsanak el minket egymástól, ahányan vagyunk, annyi felé. Apukát gyárba viszik, Anyukát vidékre, a gyerekeket külön-külön. Engem talán szintén vidékre visznek, mert szoptatok. De nem szeretnék a többiekétől elszakadni, inkább kérem fogom, hogy velük együtt dolgozzak gyárban. Talán itt hagynak a házban az ellátatlan gyerekekkel, de hogy fogok tudni róluk gondoskodni, főzni, takarítani, bevásárolni egyedül, ennyi gyerekre. Mindenki meg van döbbenve, nem ezt várták ettől a kormánytól. ”

Az augusztusi napok a Lakatos-kormány kinevezésével némi bizakodásra adtak okot, az októberi Horthy-proklamációt követő nyilas hatalomátvétel azonban minden reményt szertefoszlattatott. A zsidó családok 1944 novemberének utolsó napjaiban a csillagos házakból a gettóba költöztek. Aki védelevelet birtokolt, az a nemzetközi gettó védett házaiban talált menedéket, de a kért védelemről igen hamar megbizonyosodott, hogy csak papíron létezik és a portyázó nyilas csapatokat nem rettentti el. Sőt, az év végére nemcsak a zsidó hatóságok és a segélyszervezetek kezdték úgy vélekedni, hogy a VII. kerületi gettóban relatíve nagyobbak a túlélési esélyek, mint Újlipótváros kijelölt házaiban, hanem családi, személyi szinten is megindult a hezitálás. Mindemellett októberben a nőket is bevagonírozták, vagy gyalog útnak indították a bécsi országúton, hogy sáncsására vezényeljék őket a nyugati határszéli erődvonalon, hogy egy részüket innen is tovább hurcolják valamelyik német koncentrációs táborba. November második felétől egyre gyakoribbá, majd az év utolsó hónapjára mindennaposá váltak a nyilas razzziák, a Duna parti gyilkosságok . A fokozódó életveszély közepette a családok még inkább szétszóródtak, a hozzátartozók egyrészt szerették volna maguk mellett tudni egymást, másrészt a távollévőket illetően még élhetett bennük a remény, hogy jobb sorsuk van, és sikerült valahol és valahogyan meghúzni magukat: „Nagyon szerettem volna hozzátartozóim egyikével találkozni, leginkább a húgommal, mert őt féltettem akkor a legjobban, mert tudtam, hogy gyalog indult el. Ha együtt lehetünk volna, fele annyi szenvedés lett volna, de az is lehet, hogy dupla, látni az ő szenvedését is .”

Az üldöztetés szülte kötelékek, új típusú konfliktusok és kényszer szerepek

Pécsi Katalin szerint a holokausztról szóló női írásokban egy sor olyan téma jelent meg, amely korábban nem tartozott bele a kanonizált irodalomba: a testi-lelki kiszolgáltatottság, az erőszaktól való rettegés, a női összetartozás, barátság narratívái is megszülettek. A túlélési esélyek mások voltak, mint a férfiak esetében. A terhes nőket és a kisgyerekes anyákat a legelső szelekciónál a gázba küldték. A kutatások szerint mindennek ellenére azonban köztük volt a legmagasabb a túlélési arány. A gender-kutatók ennek okát abban látják, hogy a nőknél a túrés társadalmilag tanult képesség, másrészt pedig abban, hogy sokkal gazdagabb támogató kapcsolatrendszert alakítottak ki maguk körül, a kölcsönös törődés szoros emberi kötelékei inkább védték őket, mint a férfiakat . A „lagersisters” intézményét valódi rokoni szálak, más esetben a háború előtti közeli barátságok is összefűzhatték, de sokszor a táborban nyújtott segítségadás kovácsolta össze a tagokat.

Nem szabad azonban elfeledkezni arról, hogy a férfiak esetében is kialakultak hasonló kisebb körök, csoportok. A munkaszolgálatos bajtársiasság szintén a szolidaritás és összetartás megnyilvánulása volt, továbbá sok tekintetben - ahogy a nőknél is - az élet megszervezésének praktikus keretét adta: „A tábor lakói között már az első napokban családi körök alakultak ki. 2-3, 4-6 ember összeállt, együtt dolgoztak, közösen étkeztek, a munkát beosztva végezték, a ruháikat felváltva mosták, szóval közös háztartást vezettek. ” Bergen-Belsenben jellemző volt, hogy azon fiatal fiúk, akik a különálló gyereklágerbe - Kinderheimat - nem kerültek be, mert túlkorosak voltak, az akár tíz-húsz évvel idősebb felnőtt férfiak között leltek pótpapára, aki vigyázott rájuk, és gyámoltotta őket. Egyikük, Bognár György azt írja naplójában, hogy 1945 kora tavaszán egy 18 éves fiúval kellett megosztania a priccsét a barakkban. Közös háztartást vezettek, ha valamelyikük

ételhez jutott, megosztotta a másikkal. Megbeszélések egymással a hírekről, a barakkon belüli viszonyokról a véleményüket, ha egyiküket támadás, szitkászó érte, a másik a védelmére kelt .

A nők is együttműködésre buzdították a harctérre induló férfiakat. A szolidaritás felértékelődött, a feleségek, anyák bíztak benne, távol lévő családtagjaik is megtalálták a maguk, körülmények szülte új kis „családjaikat”, akikkel együtt nagyobb eséllyel vészelik át a rájuk váró megpróbáltatásokat. Az alábbi sorok a keleti frontra vezényelt bányák iródtak. Az intelmekből kitűnik, a lelki erő megőrzését és a bajtársakban a támasz megtalálását a munkaszolgálatos hónapok túléléséhez alapvető fontosságúnak találták: „Te csak mindig magaddal törődj, és vedd könnyen a dolgokat, ne vegyél mindent a szívedre, mert tönkremennek az idegeid. Légy önző, és ne törődj senkivel, már az itthoniak közül, mert akik veled vannak, azokra Te is rá vagy utalva. Ne légy velük bizalmatlan és legalább eggyel légy nagyon jóba. Én tudom, hogy a Miklósnak is milyen jó volt, hogy az Oppenheimmel olyan jóba volt, mindenben segítettek egymásnak. Ha megbarátkozol valakivel, ird meg, és mi is felkeressük majd a hozzátartozót. ”

A férfiak éppen úgy rászorultak egy kapcsolati, szociális, és sokszor érzelmi halóra, mint a nők, és már csak emiatt ki is alakították az ehhez szükséges relációkat. Természetesen a női és a férfi barátságok alapvető különbségei itt is megnyilvánultak. A kialakult kis társaságok közti különbség nem meglátásban vagy hiányukban fedezhető fel, hanem inkább az adott élethelyzet, az életveszély mértéke, a szenvedés időtartama és az érintettek lelki alkata vonatkozásában.

13. kép:

Ábrahám Ibolya barátnőivel az angol tiszti konyhán Bergen-Belsenben.

Jelzet: Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, Gy/3163.

A légerekben az ötös sorok összetartása szó szerint is értendő volt, ha valaki nem bírta végig állni a többórás appelt, akkor azt közrefogták és támogatták. Az anyalánya, nővéri kapcsolatok is teljesen átalakultak. Több visszaemlékezés mondta el a vele készített interjúban, hogy nem volt különbség a között, hogy az anya vigyázott gyerekére, az idősebb testvér a fiatalabbikra vagy éppen fordítva. Mindenkinnek felőttként kellett viselkednie, az életkor és az érettségi szint relatív tényezővé vált. A családi kapcsolatokon túli barátságokra jellemző, hogy a korábbi társadalmi különbségek a táborban megszűntek, nem is volt mód ezek továbbélésére:

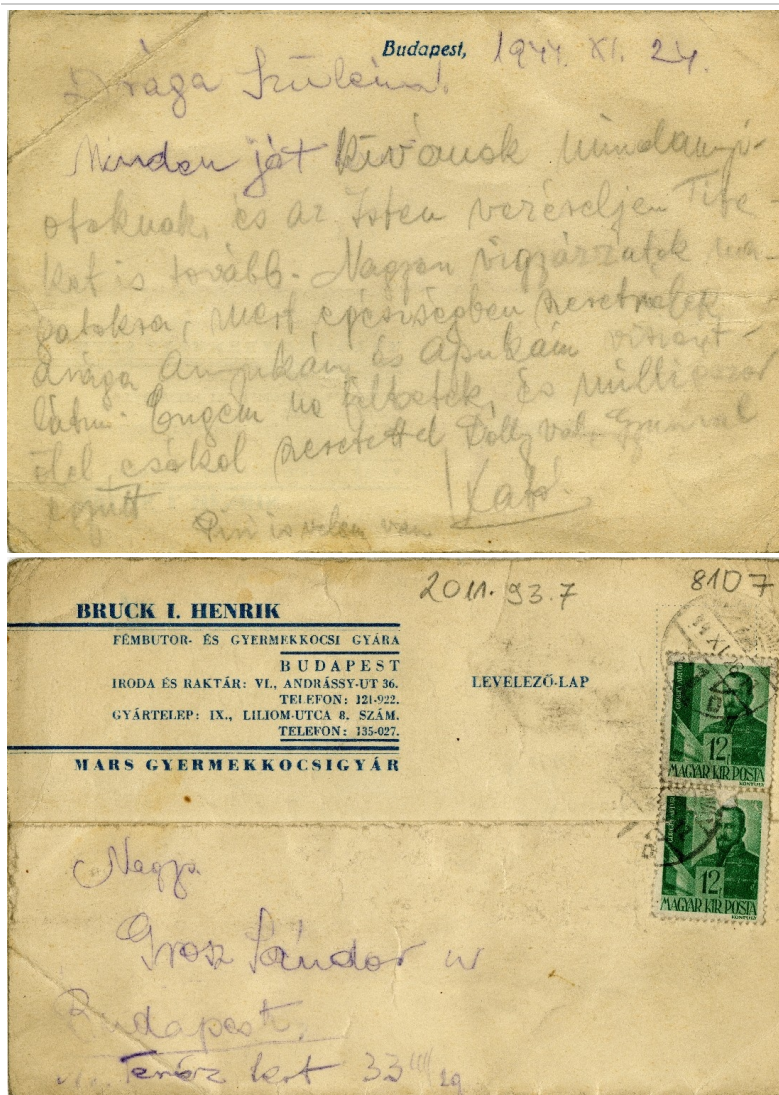
„»Nem bírom tovább«, nem, kiejteni nem szabad. Remélem, hogy ezeket a pontokat sikerül is betartani, tekintve, hogy mindannyian egészséges, fiatal lányok vagyunk, kik előtt az a szent cél lebeg, hogy mielőbb szabadon, egészségesen viszontláthassuk hozzátartozóinkat. Ötösünknek legidősebb tagja, Scheidler Sári huszonkét éves lesz májusban. Ő a legkomolyabb köztünk, angyali jó szíve van, ha módjában van, mindenkin segít. Alig pár hónappal idősebb nálunk, de szinte anyáskodik felettünk, és tanácsainak mindig hasznát vesszük. [...] Menyasszony, vőlegénye munkaszolgálatos. Apja sörgyári tisztviselő, ki évek óta a fronton van. Anyukájától Auschwitzban választották el. Egy 18 éves öccse Magdeburgban van. Magda húga velünk van. 19 éves. Ő már asszony. Nagyon szereti az urát, kívül alig pár hétig élt együtt. Foltvarrónő volt, civilben. Nagyon ügyes, mindenben feltalálja magát. Ő a beszerző fél a családban, ő szerez helyet nekünk, ő készíti el a csomagjainkat, mindent elintéz, ahol ügyességre van szükség. Weinder Katica szintén jóra való 20 éves, végzett tanítónő. Ő a gyerek a családban. Néha elhagyja magát, nyafog kicsit, hogy »meddig tart még« [...] de azért ő is megállja a helyét. [...] Virág Zsuzsa a negyedikünk, pécsi leány, 20 éves, varrónő volt. Én még nem ismerem közelebről. Úgy látom, szívesen segít a másikon, de a saját jólétéért erősen tud harcolni. ”

Az idilli egyetértés állapota természetesen nem volt általános: a vagonok, barakkok, zsúfoltt védett házak és gettó-lakások nemcsak a jajveszékelésektől, hanem a veszekedésektől, perlekedésektől is hangosak voltak. Az adott körülmények között nem meglepő, hogy konfliktusok alakultak ki. Weisz Imréné újszülött csecsemőjével egy olyan gyerekotthonba került, ahol négy-öt nő lakott egy szobában, a sajátjaikon kívül gyakran bíztak rájuk a folyton anyjuk vagy élelem után síró, elárvult gyermekekből is. Emellett a takarításba, házimunkába is be kellett segíteniük az otthon fenntartóinak. Sok és sokféle nő került egy fedél alá, óriási zsúfoltságba és hatalmas inségbe. Mindenből kevés volt, négyzetméterből, élelemből, használati cikkekből, lakásfelszerelésből. A menedékhelyek annyira túlterhelté váltak 1944 végére, hogy már csak a fizikai tényezők is állandó afférok forrásává váltak . A fentiek mégis szinte paradicsomi állapotoknak tűnnek Weisz Imréné következő - december eleji, újabb költözködés és menekülés utáni - rejtékhelyéhez viszonyítva, amelyet a Személynök utca valamely házának pincéje testesített meg: „Akik régebben vannak itt, azoknak ágyuk, ágyneműjük, edényük, ételmiszerük van. A szoptató anyák már kevésbé felszereltek. Ők egy sötét lyukban alusznak a földön, egy szalmazsákon, mellettük a gyerek kocsi és fölöttük a polcokon a nagyobb gyerekek. Első éjjel én is egy ilyen polcon alszom egy papírbálán összehúzóva, hogy lábamnál még Évike kosara is elférjen. De másnap visszajön a hely tulajdonosa, és nekem megint nincs helyem. [...] Nagyon körülményes az ételeket elkészíteni. Egy kályha állt lenn az anyák részére, de mindenki használni akarja, és így közelharc folyik minden főzésnél. Ha csak egy percre otthagynom az ételt, akkor félre teszik a lábast, vagy addig-addig tologatják, míg a földre esik és kezdekem előlrol az egészséget .”

Nem volt jobb a helyzet egy-egy hadiüzemben sem, ahol a nyugodtabb, nagyobb tőrészattárral rendelkező nők sem tudták függetleníteni magukat a környezetükbe összekerült különféle típusú sűrűlódásoktól: „Itt mindenki be van ijedve. ezt az állapotot ki-ki jellemének megfelelően adja a külvilág tudtára. Van, aki ordít, van, aki háborzongatóan röhög, van egy-kettő, aki komor arcúval magába mélyed, van, aki mást macerál. Így élünk idilli nyugalomban és egyetértésben. Különösen az utóbbi túlzott. Ha két ember beszél, biztos, hogy másik 30 usque 40-et kibeszél, szid, lehard a sárga (illetve fekete, olajos) földig. Itt mindenkinek mindenről percnként változik a véleménye. Ez természetesen igen üdítően hat. - Mondd, Anyukám, csoda, ha időnként elvesztem a fejem és megvadulok ?”

Az üzleti ügyek a munkaszolgálat alatt magukra maradt nőkre szakadtak, minden hivatalos intéznievalót maguknak kell megoldaniuk, a korlátozó törvények súlya alatt. A muszos levelezések megteltek a férfiak instrukcióival. Tipikusnak számítanak a feleségeiket, szüleiket aprólékos, körültekintő tanácsokkal ellátó levelek, melyeknek írójuk pontos és részletes beszámolót is kért arról, mit végeztek az otthoniak az adott ügyben, ami lehetett éppen árubeszerzés, adás-vétel, bírósági ügy, stróman-keresés , védlével beszerzés stb. Míg más, az otthoni ügyekből kényszeredetten kivonuló férjek inkább csak biztató sorokat küldtek, és szeretteikre hagyták, cselekedjenek belátásuk szerint. A férfiakat sokszor gyötörte a lelkiismeret-furdalás, amiért - még ha önhibájukon kívül is - a női családtagokra kellett hártaniuk minden feladatot. Hatványozottan igaz ez azon muszosok esetében, akik az első években vonultak be, és a körülményekhez képest teljesíthető nehézségű munkával töltötték napjaikat, és kielégítő bánásmódban részesültek. Míg a feleségek „futkorásztak”, addig ők ehhez képest szinte a lábukat lógatták, érzékeltették nem egy helyen a helyzet fonákosságát.

Az emlékiratok, levelezések visszatérő fordulatai - „ha itt lennél, fele olyan nehéz sem lenne” - kifejezik az új szerepbe csöppent nők félelmeit. Ugyanakkor hamar rá kellett jönniük, hogy nincs más választásuk, mint megerősíteniük magukat: „A légiriadók most már nagyon gyakoriak, éjjel-nappal berepülnek. Ma például egész délelőtti tartott. Természetesen bátor katona vagyok, és nem félek .”

14. kép:
Grosz Katalin levelezőlapja szüleinek. (Hegyeshalom, 1944. november 24.)

Jelzet: Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.44.7.

Drasztikusan megnövekedett a női munkaerő részesedése. Kelet-Európa gettóiban és munkatáborokban már a háború egésze alatt hadi üzemekben, gyárakban, építkezéseken foglalkoztatták a nőket, akiknek sokkal nehezebb volt alkalmazkodniuk ezekhez a megváltozott körülményekhez, mint a férfiaknak. Hosszú órákat kellett teljes munkaidőben a bonyolult gépek működtetésével és a monoton munkafázisok elvégzésével tölteniük. A több évig fennálló gettóban részt vettek az ellátás megszervezésében, dolgoztak a konyhán, a mosodában, önszervező szervezeteknél, vagy zsidó tanácsoknál helyezkedtek el. Mindemellett hagyományos szerepükben is meg kellett felelniük, így a házimunka, a gyerekekre való felügyelet ellátásában, akiket sokszor egész napra egyedül kellett hagyniuk .

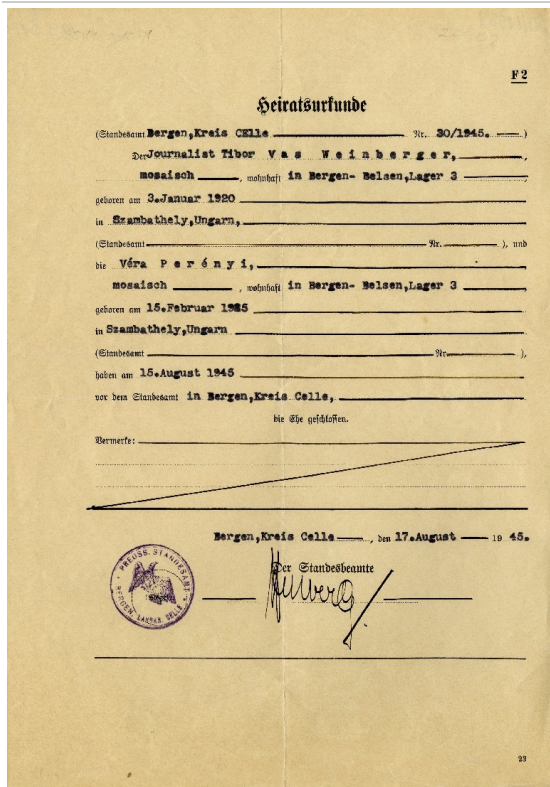
A fizikai megterhelés a magyar zsidó nőkre a menetelésben, a gyárakban, hadiüzemekben, a sáncsásznál végzett munkák során nehezedett, különösen megterhelve a gyenge fizikumú, vagy hasonló munkát azelőtt soha sem végző lányokat, asszonyokat: „Még nem szóltam gyári életünkről. Repülőgépgyár volt, hatalmas épület, nagy „hallékkal” (termekkel). Többnek nem volt tetőzete, a korábbi bombázások pusztították el. Beosztottak bennünket, voltak lemezvágók, gépi-kézi fűrével dolgozók és szegecselők. A csoportok mellett mindenütt SS-nők felügyeltek. Mellettünk német munkások dolgoztak, főleg, akiket valamilyen okból nem találtak frontszolgálatra alkalmasnak, de hadimunkára beváltak .”

A lelki megterhelés jellemző vetülete, mikor a nők arról mesélnek, legalább annyira nehéz volt a megpróbáltatások elviselése mellett családtagjaik előtt az aggodalmak és félelmek magukba fojtása. Ha pedig ez nem sikerült, lelkiismeret-furdalás gyötörte őket, mert nem voltak eléggé erősek, nem tudták tartani magukat a szülők, a gyerekek előtt, vagy éppen az egyetlen napos hazalátogatásra engedélyt kapott férjek előtt. A menetelő nők örlődtek, ha esélyt kaptak arra, hogy írjanak az otthoniaknak. Egyrészt életjelet akartak adni magukról, másrészt nem akarták elkeseredettségüket, kínjaikat szintén szenvedő szeretteikre zúdítani .

„A rettenetes érzések, melyek bennem éltek, ahogy az otthonomtól elszakadtam, végigkísértek egész utamon, a távolsággal nőttön nőttek, és fokozódtak és olyan lelkiállapotba juttattak, hogy utólag megbánt levélírással ragadtattam el magam. Ugyanis egész úton súlyt helyeztem arra, hogy ne írjak haza érzékeny hangú lapokat. De most, amikor úgy érzem, hogy talán utolsó gondolataim tudom a családomhoz eljuttatni, felülkerekedett bennem az önzés és haza is, Ernőnek is írtam egy-egy lapot, mely pontosan megvilágította akkori lelkiállapotomat. Azonnal megbántam, és komisz önzőségnek tartottam az egész írást, de a katonáktól már nem tudtam a lapokat visszaszerezni .”

Mint arra fentebb utaltam, a rabság véget érésével a terhek nem hulltak le a túlélőkről. Akiket a táborban, vagy az SS-felügyelők hajtotta menet közben ért a felszabadulás, azok hazajutása nagyon gyakran önerőből történt, gyalogszerrel, zsúfolásig megtöltött vagonokban. A nőknek kijáró figyelem, előzékenység igen távoli ideálnak tűnhetett, de legalább ennyire vágyott állapotnak is. Ezt mutatja, hogy mikor W.B.-t az egyik angol katona udvariasan megkínálta a cigarettá tárcájából, az elég volt hozzá, hogy leírja naplójában: „Egy év óta először érzem újra, hogy ember vagyok és hogy nő .”

Mindezt tetézte a bizonytalanság lelki terhe, a túlélőkről összeállított listákon az ismerős nevekért való reszketés. A felszabadulás bekövetkeztével a nők számára mondhatjuk úgy, a várakozás várakozásra cserélődött. Már nem a szövetséges csapatokat várták, hanem az életjeleket a keleti fronton, a különféle táborokban eltűnt családtagoktól. A következő dilemma a vágni, és ha igen, meddig, vagy új életet kezdeni, új családot alapítani kérdések körül bontakozott ki.

15. kép:

Vas Weinberger Tibor és Perényi Vera, a Bergen-Belsen-i 3. láger lakóinak házassági anyakönyvi kivonata.

Jelzet: Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.153.1.

A kétségek közepette a tervezettség néhány esetben mégis hamar, a hazajövetelt meg sem várva indult meg. Így levelek számolnak be az egykori deportáltak felszabadított lágerekben, gyűjtőtáborokban megindult szerelméről, házassági terveiről. A terveket tettekre váltották, és az egymásra talált nők és férfiak friss házasként vágtak neki új életüknek. Fekete Sándor a hillerslebeni gyűjtőtáborban megismert Forrai Sámuelnének már itthon írt levelében a szűkebb ismeretségi körében lévő asszonyok helyzetéről számolt be, ami semmi esetre sem reprezentatív mintavétel, mégis csokorba szedi a háború utáni állapotok tipikus példáit:

„Végre neki is akadt egy férfi, kinek a felesége Auschwitzban maradt két kis gyermekével s most kivándorol az is Palesztinába. Klári férje mai napig nem jelentkezett Oroszországból, azt hiszem, nem is fog. Ugye meglep Sanyikám, hogy hillersi tervem megvalósult, azaz Dezső és Gittus egy pár lettek, méghozzá igen boldog és megérett házastársak .”

Összességében a felsorakoztatott életutak mind kifejezik, a vézskorszak alatti különféle élethelyzetekben a nők milyen magukkal hozott, öröklött, vagy tanult eszközökből és képességeiből válogatva küzdöttek az életben maradásukért. Ezek az adottságok olykor kisegítették őket a bajból, másszor semmire sem mentek velük, sőt, még hátrányosan is érintették valamennyiüket. A hagyományos női szerepeknek való megfelelés és az újonnan rájuk rótt feladatok és kötelességek együttes terhe szülte női stratégiák mindegyike hozzájárul a holokauszt személyes történeteinek színesítéséhez és fontos adalékként szolgál a köztörténeti események megértéséhez is.

Címkék:

[holocaust](#) ^[2]

[Holokauszt Emlékközpont](#) ^[3]

[deportálás](#) ^[4]

[láger](#) ^[5]

[Auschwitz](#) ^[6]

[muszos](#) ^[7]

[munkaszolgálat](#) ^[8]

[női egyenjogúság](#) ^[9]

[feministák](#) ^[10]

Kiadás: 14. évfolyam (2014) 4. szám

Forrás webcím: https://www.archivnet.hu/hetkoznapok/noi_szerepek_noi_terhek_a_veszkorszakban.html

Hivatkozások

[1] https://www.archivnet.hu/hetkoznapok/noi_szerepek_noi_terhek_a_veszkorszakban.html

[2] <https://www.archivnet.hu/cimkek/holocaust>

[3] <https://www.archivnet.hu/cimkek/holokauszt-emlekkozpont>

[4] <https://www.archivnet.hu/cimkek/deportalas>

[5] <https://www.archivnet.hu/cimkek/lager>

[6] <https://www.archivnet.hu/cimkek/auschwitz>

[7] <https://www.archivnet.hu/cimkek/muszos>

[8] <https://www.archivnet.hu/cimkek/munkaszolgalat>

[9] <https://www.archivnet.hu/cimkek/noi-egyenjogusag>

[10] <https://www.archivnet.hu/cimkek/feministak>